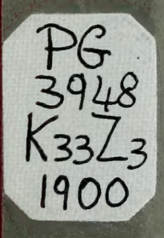
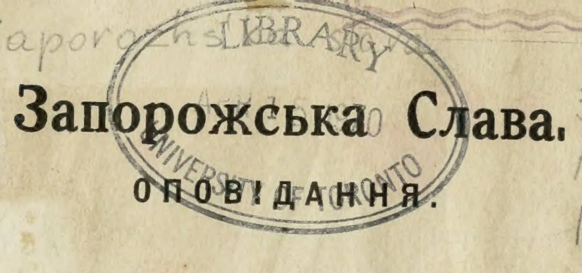
Kashchenko, Adriian
Zaporozhs'ka slava

Запорожська Слава.

Оповідання.

"Було колись — в Україні
Ревіли гармати.
Було колись — запорожці
Вміли панувати."
Т. Шевченко.

I.

Те, про що я казатиму, діялося за часів Великої Руїни. А сталася та руїна на Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький, більше як за два віки до наших часів, огнем і мечем визволив Україну з під польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а звідусіль її оточали вороги: з південної сторони татари та турки, з сходу Московське царство і з заходу Польща. До того ж ще, на лихо нам і собі польський король не схотів жити поруч з вільною Україною, як з рідною сестрою, та почав знову на нас воювати, щоб під свою владу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, став з Московським царем у спілку, умовившись, щоб як вороги насідатимуть на Московщину, то б Україна порятунок їй давала, як же хто утиску-

ватиме Україну, то Московщина би їй допомогала.

Спершу Москва, справді, почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови, тай післала сказати польському королеві оттак:

“Ніж нам за Україну воювати, та кров своїх людей проливати, то краще поділимо її поміж себе. Вона велика, — буде й на тебе, й на мене.”

На тому й король польський згодив ся, тай розкраяли вони Україну на двоє, а Дніпро зробили межею меж Польщею та Московщиною. Та так ни шком це зробили, що Українці про ту подію не зразу й довідали ся.

Таким робом, Україна, ставши у спілку з Москвою, не тільки не знайшла собі у неї заступника своії волі, але навпаки придбала ще й другого гнобителя, ще могутнійшого за Польщу, так, що коли хто з Гетьманів намагав ся знову визволяти Україну від неволі, як от, наприклад, Петро Дорошенко, то на його накидалися нелише Польща, як раніш, а вже в двох з Московщиною.

Богдана Хмельницького, коли поділили Україну, на світі вже не було. Україна, що тільки недавно визволяла ся з неволі, не мала ще часу упорядкуватись і зміцнити, а через те й не мала сили спільно стати за свою волю, єдність і незалежність, не мала змоги подужати двох могутних ворогів.... І почалося на Україні лихоліття, що народ прозвав “Великою Руїною.”

На правому боці Дніпра козаки обірали одного гетьмана, а на лівому треба було обірати ин

шого, бо цей мусів присягати королеві, а той цареві.

Гетьмани забували, що вони брати, і кожен мав на думці, щоб опанувати другою половиною України. Через те вони починали воювати помеж себе, водючи братів на братів.... І точилася по Україні братня кров, руйнувалися і випалювалися оселі і городи, а діти й жінки козачі тинялися по руїнах, поки не вмерла з безхлібя.

Люди лютували на своїх гетьманів, не розуміючи, з чого пішов той розрух, і, скинувши одного гетьмана, обирали собі иншого... Але після сього ставало ще гірше, бо на Україні одразу бувало по три й по чотири гетьмани, і всі вони помеж себе воювали.

У такі смутні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що прибули з Криму та по степах від Дунаю здовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва забирала у неволю з сел і городів України стільки людей, скільки хотіла.

Сусіди, що поділили Україну помеж себе, не мали сили й бажання захистити її від татар; гетьманам же українським забороняли узброювати богато козаків, боялися, щоб не скинула Україна з себе такого ярма, що вони на неї наділи.

На Запорожжі у ті тяжкі часи був кошовим славний лицар, Іван Дмитрович Сірко.

Ще запокійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велику славу поміж козаками. Після смерти Хмеля, як пішов розрух меж гетьмана-

ми, Сірко завжди давав потугу тому, хто як він розумів, бив ся за правду; прочувши ж, що польський воєвода Чернецький зруйнував оселю покійного Богдана, Суботово, і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорожським грізною карою прийшов по Україну, руйнуючи польські замки, випалюючи панські будинки і геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко, завжди мав на думці, що одвічні й найлютійші вороги України були бусурмени, і через те ніколи не кидав з очей татарської орди. Як тільки було орда сікала ся набігти на християнськії землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду; а як коли не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам вкидав ся у необоронні татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани під турецький Очаків, під Акерман і дунайські городи. Як би списати все те, що Сірко на свойому віку наробив та полічити всю ту шкоду, що він чинив бусурменам, то певно, що не сталоб ні паперу, ані кісточок на щотах. Через те у своєму ж оповіданні ми зачіпаємо тільки де-що з останніх років його життя.

За все своє довге життя Сірко не знав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, а вуха чули те, про що радились його далекі вороги. Він почув їх думки і попережав їх заміри раніш, ніж вороги споряжалися на славне запорожжя.

Старість, що вже притрусила "оселедець" славного запорожця сніговою порошою, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому коні поруч з молодиками, витолочуючи копитами запорожських коней татарські степи і добуваючи вічню славу козацьтву і всій Україні.

За часів славного кошового Сірка, та за гетьмана чигиринського Дорошенка, недалеко від значного города Умань у селі Рясно помереженому зелеными садками, жила удова козака Чміля, Пріська, з дочкою Санькою. Пріська зостала ся після чоловіка ще молодою,але заміж не пішла, а господарювала сама біля свого хазяйства та ростила, як квіточку, дочку Саню, яка зосталася після батька на десятому році.

Минуло шість років, і Санька виросла і розквітчалася дівочою красою. Моторно працює вона ввесь день, допомагаючи матері, а у вечері весело співає з подругами на вулиці пісені, грає у гуси, у горидуба і, мов метелик, крутиться помеж молодью... А тут почав уже задивлятись на неї бравий парубок з їхнего ж села, Гриць Зачепа.

Що далї, то все частїш Грицько біля Саньки, та все пильнїш зазирає їй у вічі, а Салька з того погляду млїє,... і любо їй те,... і Грицька вона не цурається.

Одного вечера, як парубки з дївчатами грали на левадї у горідуба, Санька, тїкаючи від Грицька, забігла аж за кущі, але Грицькові того тїльки було й треба: він піймав її там, міцно стулив у обіймах тай поцілував. Палахнуло з того серце дівчини коханням і через кілька днів обіцялася вона Грицькові стати за дружину, а через два тижднї після того подавала й рушники.

Любо та тихо кохалися молодята, Санька і Грицько, не терплячи дожидаючись Покрови, коли мали спаруватися на віки... Але не так склалося як жадалося: насунулося несподіване лихо і згубило їхню долю... Набігла на Україну татарська орда, та так набігла з зненацька, що не тільки по селах, а навіть і в самій Умані не вспіли люди анї узброїтись, анї поховатись, і поки почули про орду, то вже їхні оселї полум'ям понялися.

Зачувши на селї ґвалт і побачивши татар, Грицько Зачепа вхопив батькову шаблю і кинувся до хати своєї милої, але там уже господарювали не вірні.

Ватажок того загону, що набіг на село, бравий, молодий татарин. Джумалі Ага, на очах Грицька, мов хижа шулїка, вхопив йому милу, його маленьку Саню, і скрутив їй за спину руки.

Грицько бачив, як нещасна Саньцина мати зубами, мов вовчиця, вкусила невірного за руку, але не вспів він до їх доскочити, як мати лежала вже долї мертва, а Саньку Джумалі Ага держав зомлілу у обіймах. Лютою звірюкою кинув ся був Грицько на бусурмена, але того захистила цїла купа татар з го[illegible]ими шаблями.

Бачучи свою милу у руках бусурмена, Грицько був байдужій до того, скільки навколо неї ворогів. В його голові не вставало питання про те, чи зможе він [illegible]дин що зробити, чи може тільки занапастить свою волю, або поляже трупом... Він почував тільки, що треба [illegible]тувати кохану дївчину. Це почуття дало йому надзвичайну силу, і він, махнувши двічі важкою шаблею, зняв голови двом невірним,... але тут його вхопили з заду за ноги, звалили на землю і надавили так, що йому забило дух.

Грицько прочуняв вже не скоро і то від гострого болю. Це його били батогами,щоб він уставав;

але встати йому не було легко, бо його руки були вкручені за спину і звязані.

"Боже мій, де Саня?" було першою Грицьковою думкою.... Спромогшись піднестись, він озирнув ся навкруги.

Але милої його вже не було поблизу. Він тільки бачив, як посеред полумя і крови татари ловили людей, що мигушили ся мов вівці по кошарі. Хто обороняв ся, того вбивали, а хто не мав чим оборонятись, того вязали і батогами гнали на майдан. Дівчат і молодиць всіх вязали і виводили у другий бік за село.

Не богато ще минуло часу, і на тім місці, де помеж зеленими садками жовтіли соломяні [illegible] хат, зостали ся тільки роззявлені печі та підій[illegible] ся від їх у гору чорні димарі. помеж тими руїнами, по вулицях і дворищах валяли ся порізані та замордовані люде, та де-не-де тиняли ся старі, нікому не потрібні діди та баби.

Через годину Санька у гурті з десятьома иншими дівчатами бігла по степу за конем Джумалі Аги, привязана до сідла довгою сирицею. Поруч бігли гурти полонянок і полонянників за другими татарами, а щоб ясир, як звали татари живу добич, не дуже заважив коней, позад всякої купи їхав татарин і підганяв полонянників по плечах довгим батогом. Все поле, скільки оком глянь, було вкрите такими гуртами, і що далі вони бігли, то полонянників все більшало.

Так гнали Саньку півдня. Ноженята її хоч і були обуті в черевики, але змулили ся в кров; по литках обідраних бодяками, точила ся мазка, покроплюючи степову траву; на спині і плечах її сорочка теж червоніла від крови, що виприскувала після кождого стьобка батогом. У роті дівчини запекла ся смага, а рожеві губоньки почорніли і по-

репались.... Проте Санька не почувала всього того, бо мука серця пекла її дужче, ніж боліло тіло.

"Чому не вбили мене заразом з матірью?" плакала ся дівчина. "За що мушу погибати без родини і без милого, на чужій стороні, у тяжкій неволі?"

В серці дівчини стояло все одне питання: чи живий її милий і де він? З цим питанням звертала ся вона і до сонця, що все те бачило з неба, і до орла, що високо кружляв попід хмарою, і до вітру що подихав на неї теплом... але ні звідки одмови не було.

А тим часом милий її так саме біг, як і вона; у його вже по плечах червоніла мазка, як і в неї. Ще не давно він був зовсім близько від своєї милої тепер же їх одрізняв уже цілий кряж, бо чоловічий ясир гнали прудчіш, ніж жіночий.

"Боже мій! невже я ніколи більше його не побачу?" вдарило питання в Саньчине серце.... І так здавило те питання її серце розпукою,, що вона впала зомліла на землю.

Але орда поспішала. Набравши стільки полонянників, вона була вже не гожа до бою, а козацькі коні прудкі і де були зараз козаки, того татари не знали. Була чутка. що в Криму. що Дорошенко бєть ся аж по той бік Дніпра з Москалями, деж був Сірко з запорожцями, про те і в Криму не було звістки.

Орда поспішалась і гаятись було ніколи .. І от уже ляснув довгий батіг татарина, щоб підвести зомлілу дівчину, але тут саме поглянув назад Джумалі Ага і спинив підняту вже руку ката.

Джумалі Ага вже не вперше обертався в сідлі до своїх полонянок, придивлюючись до їхньої вроди, і його дивувала чорнява, кароока струнка Санька; її ж невимовне горе і роспука пройняли на

віть і його дике серце. Через це бачучи дівчину зомлілою, він одвязав її од сідла і посадовив поперед себе на коня.

Так, держачи молоду дівчину за стан, віз татарин Саньку розлогими степами до рідного йому Криму. І що далі, то дужче вабило Джумалі до цієї дівчини і він, сам того не помічаючи, все міцніш притуляв до себе її теплий дівочий стан.

Але Саньці рука бусурмена, що горнула її до себе, здавалася холодною гадюкою. Вона знала, що він — лихий розлучник, і почувати біля себе його тіло їй було важче, ніж бігти поміж колючими бодяками. Молода дівчина помічала, що татарина вабить до неї, і її брав жах, що вона не оборонена, скоро буде у його волі.

II.

Так гнали невольників до Дніпра, де татарам треба було перевозитись на їхню сторону.

Орда боялася йти степами на Кизи-Кермень, [1]) де у татар був добрий перевіз, бо тим шляхом доводилосяб прямувати недалеко від Запорожської Січи, що було небезпешно. Через те татарський ватажок вирішив перевезтись через Дніпро, на Кримську сторону, вище Січі, щоб тоді вже йти лівим берегом безпешно і не поспішаючись. З цими думками простувала орда до того місця на Дніпрі, де недалеко правого берегу лежить Манастирський остров, а у березі до наших часів уже виріс город Катеринослав.

Прудко тут линули води старого Дніпра, обмиваючи скелі вкритого дубом і вербами острову, що бачив на собі чимало вже народів. Бачив він

[1]) Турецька фортеца, де тепер город Береслав в Таврії

Скифів, Половнів і Печенігів; бачив Святослава, князя київського, українського; бачив славних гетьманів козацьких: Дашкевича, Байду і Сагайдашного і бідну сірому, що тікала з України на Запорожжя. Всім їм Манастирський остров давав безпешне місто на спочинок і сушняку з свого лісу, щоб зварити вечерю.

Від цього острову Дніпро прямує до високих піскуватих кучург стародавнього міста Огріні, де з рудими Дніпровськими хвилями збігають ся білі, немов би молошні, води річки Самарі.

Поки дотягли татари замордований і знесилений жіночій ясир до цього міста, більша половина орди з чоловічим ясирем вже два дні була у березі, біля Манастирського острову. Татари збірали тут берегами, де знаходили рибацькі байдаки, вирубали з колод каюки і вязали плоти, щоб завтра почати перевозитись на той бік.

Але орел України, січовий Батько Сірко, не дрімав. Не дурно всі вважали його за великого характерника. Якась невідома сила дала йому звістки не тільки про те, що орда набігла на Україну, але й про те, що вона буде вертатись не на Кизи-Кермень, як найбільше бувало, а на Огрінь... І вже Сірка мов той вовк підкрадав ся до того міста.

Кошовий запорожський Сірко не любив брати у походи великого війська, кажучи, що у війні не той промагає, у кого більше війська, а той, у кого військо жвавійше і храбріше, а сам ватажок знає, що робить. І от тепер, коли татари лагодились до переправи, Сірко з двома тисячами січо

виків перевіз ся у порогах на лівий бік Дніпра і уже сидів біля Огрені, у лісі, на Кінському острові, що межив ся з Огріньою невеличкою протокою. З цього міста він стежив за всякими порухами ворогів.

Всієї орди було тут тисяч двадцять і не менч того було з нею полоняників. Три дні стояла орда біля Манастирського острову, а рано четвертого дні сріблястий Дніпро зачорнів від плотів і байдаків, що чорною хмарою сунули ся від острову до Огрені.

Першого дня перевезли татари тисяч пять орди і вона отаборилась недалеко від берегу, на піскуватих кучугурах Огрені. Сірко бачив те і роз глядав у ночі, як і де стоїть татарська варта, але козаків не рушив з міста, бо не прийшов ще до того час.

Другого дня почала орда перевозити невільни ків і за день перевезла їх теж тисяч з пять.

Знову не рушить ся Сірко з міста, хоч де-які, молодчі, козаки, й гомоніли поміж себе, що розумніш би було вирізати цю орду зараз, ніж сидіти у лісі, поки орди перейде на цей бік стільки, що її й не здолаєш.

"Ой, батьку!" озвавсь до кошового один зовсім ще молодий козак, "перевезуть завтра татари ще сюди війська."

Сірко одразу вгадав, що молодому козакові боязко счепитися з великою силою бусурменів на смертельну січу, бо незвикла ще його рука різати людей, не звикла і душа його мати своє істнован-

ня за ніщо, але він не виявляв своєї зневаги до лехкодухого і тільки очі його, що зоріли з під рясних сивих брів, наче ухмиляли ся на промову козака.

—А перевезуть, сину, перевезуть!—одповів спокійно Сірко, виймаючи з рота люльку, —а тищо думаєш?—

"Та наче дуже їх тоді буде богато!" одмовив козак, не дивлячись кошовому в вічі.

Сидячи на вивернутому з корнем вихорем дубі, Сірко спокійно смоктав свою люльку, наче зовсім не вважаючи на те, що за дві верстви від його стояло вороже війско.

— А ти чого ж, сину, сюди прийшов?—спитав він козака.—Чи галушки їсти з татарами, та боїш ся, що на всі недостане,коли бусурменів буде богато, чи може їх бити?—

"А вжеж бити!" одмовив козак зовсім уже винувато.

—А коли бити, то тобі зручніш буде, коли ворогів побільшає... більше й переб'єш!—

Після такої отповіді козак не знав уже, куди сховати очі і швидше, заховався поміж купками товариства.

На третий день на кучугури справді переїхало ще п'ять тисяч орди, а на четвертий—стільки ж невольників. Наближився п'ятий день, і Сірко сам став трохи неспокійним, не знаючи, що тепер повезуть татари. Як що орду, думав він, то йому трудно буде здолати п'ятнадцять тисяч ворогів, як же невольників, то він вирятує земляків аж на

п'ять тисяч душ більше, ніж змігби вирятувати сього дні. Сірко покладав так, що орда більше боїться погоні з заду, а ніж сподівається спіткати козаків на лівому боці Дніпра, і через те завтра перевозити ме не війско а невольників.

Сірко й на сей раз, як і завжди, вгадав думки ворогів. На п'ятий день татари справді перевезли ще п'ять тисяч невольників.

Тут на кучугурах був уже і Грицько Зачепа; Санька ж, ще прибула пізніше, зоставалася на лихо, на тім боці.

Не стерпучі муки приймали невольники. Скручені за спиною руки їх потерпли і були не чулі, Ретязї переїли тіло мало не до кости і через те долоні і пучки у всіх посиніли і набрякли, мов колоди. Ноги були позбивані і змулені у кров, а спини вкрилися від батогів крівавим струпом.

Такий був і Грицько. На одній з кочегур, недалеко від берегу, він лежав на піску поруч з другими невольниками, уставивши очі у високе темне, північне небо, що дивилося на його безліч'ю променистих зірок, — тих самих зірок, що були і там, де він був вільним, на Україні, під Уманю.

"Вони всі тут", казав собі Грицько. "Всі, що тільки недавно дивились на нас з милою, коли ми у двоє сиділи під вербою рідного села! А ось і волосожар, що його все Саня звала своїм. Тільки однієї зірки не має: не має моєї зірки, моєї милої дівчини!))

"Боже милосердний"! питав далі Грицько: "невже всьому край? Невже я не побачу бі-

льше своєї милої? Невже не побачу рідної України? Невже ти, Боже, не зглянешся на нас безсчастних і не даси нам порятунку? Завіщо ж ми мусимо загибати?"

І нестерпуча жалоба волі обхопила душу козака,

"Брате!" прошепотів він до полоняника, що лежав поруч. "Роз'яжи мені ретязі або перегризи, — я хочу втікти!"

—Заріжуть, брате!

"Краще смерть, ніж зланеволя!"

І товариші перегризли один одному ремінці, що переїдали їхнє тіло.

От руки уже роз'язані,.. але вони не слухаються, вони мов мертві. Козаки ростирають собі руки лежучи, щоб ніхто не наглядів... А табір спит. Не чуть нікого... Тільки вітрець шелестить по шелюгах червоною таволгою та інколи вирветься з душі невольника стогін пекучої муки.

Але що за галас і кінське тотіння зачулося від лісу? То вихорем летить Сірко з січовиками на поснулий татарський табір і несе з собою тим, що були вільні, смерть, а тим, що приймали муку, радісну волю.

Деякі з вартових татар хоч і вспіли стрельнути, щоб дати табору звістку проворога, але було пізно: січовики вже вскочили у табор і настромляли татар на свої довгі списи.

"Слава тобі, Боже,—наші!" скрикнули полоняники і почали один одному роз'язувати руки.

Зачепа вже вхопив татарську шаблю і вже рубав татар.

У таборі зби ся невимовний гвалт. Татари кинулися хто до коней, що пасли ся табуном осторонь, хто до Дніпра, щоб сісти на байдаки, хто так метушив ся помеж невольниками..... і дуже не богато було таких, що вспіли узброїтись і стати купками до бою.

Сірко все прочував, що буде. Через те табун татарський вже був загнаний запорожцями на кінський остров і всі татари, що побігли до табуну, наскочили на козацьку залогу і полягли трупом До Дніпра татари бігли даремно, бо байдаки на ніч переїхали на другий бік; ті ж з татар, що стали до бою, хоч і були добре узброєні і завзяті, але вони були піші і стояли одрізними купками, а через те їм було неможливо вдержати запорожців, і скоро всі вони покотом полягли по кучугарах.

Через пів години запорожці вже безупинне крутили ся вихорем по табору, ганяючі решту татар по кучугурах, аж поки вже не стало кого ганяти.

Так полягло біля Огрені десять тисяч татарських юнаків, глибоко змочивши жовтій пісок своєю кровю; а мало не пятнадцять тисяч українців славили тут милосердного Господа і клапяли ся славному Сіркови за те, що повернув їх на волю.

Минуло з того більше двох віків, а й досі по тим кучугурам, як низовий вітер перевіє пісок з одного міста на друге, впяляєся богато цільних чоло

вічих кістяків, вкритих клоччями шовкових татарських халатів, що й досі не зовсім зотліли. Тут, по кучугурах, люде збірають всяку татарську збрую, і мало не в усякій хаті Огрені можна знайти або рихву з стріли, або шматок іржавої шаблі. Колиж зайде ніч, ніхто з селян не насміє піти на це велике татарське кладовище, а як кому й трапить ся поуз ті кучугури проходити, то й той з жахом поспішає до своєї хати.

Половина татарської орди, що зостала ся з рештою невольників на правім боці Дніпра, подала ся степом на південь, на Кизи-Кермень і Тавань.

Щоб і на тім шляху перешкодити орді, Сірко послав до Січи звістку, щоб перестріли орду на Базавлуці, або на Камянці.

Вклонив ся тут Грицько Зачепа Сіркови:

“Мила моя на тім боці, пане кошовий! Не дай загинути у неволі молодій душі! Дозволь мені бігти з товариством до Січи і далі — навперейми орді, свою милу рятувати!”

— А що-ж козаче, — одмовив Сірко, — татарський табун великий! Бери коня, який любий, і нехай тобі бог допомагає!

Обрав Грицько доброго коня, біг тим конем на Січ і далі аж на Камянку, але не судило ся йому дігнати Джумалі Агу, що віз його милу на своєму коневі. Тільки скрізь степами бачили козаки богато невольницького трупу... Це татари, поспішаючись до Криму, рубали голови тим полонянкам і полонянкам, які вже не мали сили бігти.

Побував після того Зачепа під Уманю, куди його манула надія на те, що Санька якось залишила ся у рідному селі, та не знайшовши її там, покинув свого старого батька на людей і знов пішов на Запорожжя, сподіваючись, що колись то Сірко поведе січовиків у самий Крим, як уже й водив до того, і що тоді може трапить ся йому випадок знайти і вирятувати з неволі свою милу.

III.

У тіж самі смутні часи, на нашій безталанній Україні, у Мишуринім Розі, що й тепер ще визначаєтся на Дніпрі, жив старий козак Омелько Шкандиба з жінкою Одаркою, дочкою Марійкою і приймаком Іваном.

Приймак цей був сином козака Шевченка, товариша і побратима Шкандиби. Шевчик і Шкандиба за молоду не козакували, а з своїми батьками працювали на запорожськім перевозі через Дніпро, що з давньої давнини був тут меж Мишуриним Рогом і Переволочиною. Тільки як підняв ся Богдан Хмельницький на ляхів і почав ся великий рух усього українського поспільства, покинули Шевчик і Шкандиба своїх жінок і дітей на батьків, а самі, купно з усіма иншими лоцманами, рушили у поход і були з Богданом під Корсунем і під Збаражем, добуваючи волю всій великій Україні.

Богато полягло на очах козаків ворогів України і нарешті загнали козаки всіх ляхів аж за річку Случь, під саму Варшаву.

Не подужавши здолати силою великого насту пу українського люду і не маючи розуму, щоб залишити Україну вільною і жити з нею як з рідною сестрою, поляки пішли на зраду. Упрохавши Богдана на замирення, вони зібрали велике військо і несподівано пішли на Україну війною. Хмельницький тим часом, довіряючись польському королеві, що вже замирив ся, послав частину козаків з своїм сином Темішем визволяти з під турецької корми́ги Волощину, а поспільство роспустив по селах сіяти хліб. Через це, коли король польський увійшов з військом в українські землі, він не зміг виставити проти його стільки козаків, скільки було треба, і ляхи напавши на козацький табор під Берестечком, перемогли нас і мало не половину козацького війська — поклали трупом.

Зостав ся натому полі і козак Шевчик, бо йому куля улучила в самі груди. Омелька Шкандибу тут теж було поранено кулею, тільки у ногу, і він, хоч і через превелику силу, а всеж врятував ся з того лихого міста через ліса і болота.

Мало не через півроку дошкандибав Омелько до рідньої оселі, перележуючи по хатах добрих людей, поки підгоювала ся пораза. Вдома почув він, що Шевчикова жінка умерла і через те, камятаючи свого побратима, Шевчик узяв його сина Івана, що зостав ся сиротою, до себе у прийми.

Омелькова жінка була людина щира. Вона зраділа, що по хаті забігало хлопя, і її Марійці стало тепер веселійше, бо було з ким бавити ся.

Шкандиба, хоч і шкандибав від своєї поразн,

але знову взяв ся до свого діла; сів на дуба і почав як і раніш, перевозити чумаків і всяких подорожніх людей через Дніпро у Переволочину і Полтавщину і повело ся в його хаті знову лагідне життя рік за роком.

Тим часом Іван підростав і вже давно помагав названому батькові на перевозі. Ще минуло кільки років, і з хлопця став бравий та дужий козак.Вже закручує він чорний вус, часто сідлає вороного коня і привчаєть ся козакувати.

Підняла ся й дочка Шкандибина, Марійка, і росквітчала ся дівочою красою, мов квітка степова під теплим проміням весняного сонця. Гнучка, кароока, з рожевими губоньками і веселим поглядом, вона скрашала батькову хату, як промінь сонця скрашає блакитне небо. Не гадаючи про лихо, задивляєть ся Марійка на чорновусого Йвана, коли, той загнувши шапку на бакир, виграє було на коні, набираючись козацького хисту.

Але гукнув з Чигирину гетьман Петро Дорошенко, щоб уставало козацтво знову за волю рідного краю битись, і поклик той увірвав лагідне і щасливе життя Шкандибиної сімї, бо Йван Шевчик мусів іти у військо.

Як прийшов час розлучатись Іванові й Марійці, тоді тільки зрозуміли молодята, як щиро одно у одного кохалися. Гіркими сльозами плаче Марійка, припавши Йванові на груди; не одірветь ся й козак від молодої дівчини, щоб на коня сісти.

Бачучи таке, старі й собі плачуть та дітей втішають, а нарешті й поблагословили їх святою і-

коною, щоб як повернеть ся Іван з походу, зараз їм і шлюб узяти.

Не подоба козакові, як кажуть "слини роспускати". Здавив Іван своє серце, спинив сльози, що підступали під горло, міцно ще раз стиснув у обіймах свою милу, сів на коня і вкрив вулицю курявою.

Минув тяжкий рік. Облягли Дорошенка вороги всіма сторонами. Московське військо давило Україну з за Дніпра, польське руйнувало Волинь і Київщину, а султан турецький знищував Поділя. Люто відбивав ся гетьман, але, знемігши, замирив ся з султаном та прохав його помочі проти Польщі й Московщини.

Як одійшли вороги з України, почали й козаки повертати до дому. Їде на вороному з походу і Іван Шевчик, та щось кінь його спотикаєть ся, не добре віщує.

Під Черкасами почув в же Шевчик, що поки вони воювали за Дніпром з Москалями, на Україну набігла орда і богато побрала людей у неволю; проїхавши ж на південь ще три дні, Іван вже сам бачив попалені ордою села.

Скоро добув ся Іван до Мишуриного Рогу, та тільки не весілля справляє, а пекучі сльози ковтає... Знайшов він Шкандибу з старою жінкою у безверхій хаті, та не знайшов біля їх своєї коханої дівчини, своєї названої сестри, своєї нареченої Марійки...

Тяжко ридала і вбивала ся Марійчина мати Одарка, оповідуючи Йванові про лиху годину, про

люту Божу кару, як на її очах скрутили татари її рідні, її єдину дитину і потягли у злу неволю.

Тяжко тужив Іван, але не довго. Серце козака запекло ся помстою... На ясні очі його насупили ся чорні брови, зуби сціпили ся, а рука прикипіла до гострої шаблі... Такий через два дні виїздив Шевчик з рідного міста на Запорожську Січу.

“Там...”, міркував Шевчик так саме, як і міркував Грицько Зачепа, “там гуляє по степах з січовиками славний Сірко! Там трапиться не один випадок помстити ся ворогові. Там він розжене і знищить ворожу силу і, може, як що допоможе Милосердний вирятує свою милу!”

IV.

Поки на Україні чинили ся такі лихі події, у Туреччині у Стамбулі, царював великий і могучий султан Махмуд четвертий.

Турещина в ті часи була величезним і переважнійшим царством. На суходолі у турецького султана було безліч війська, а моря-Чорне і середземне, були рясно вкриті його галерами. Не було на сьому світі такого володаря, такого царя, щоб наважив ся пійти на його війною і за того всі сусідні царі й королі платили йому що року данину, за те тільки, щоб султан не воював їхніх земель, не руйнував городів і не забірав людей у неволю.

За ці останні три роки, воюючи польського короля і московського царя, а купно з ними і Україну, він поруйнував сімнадцять українських городів, і сам король польський трохи не став його

бранцем. Ніхто вже не насмілював ся і в думці покладати, щоб наблизитись з своїм військом до його земель, і тільки запорожці з своїм невсипущим кошовим Сірком не давали султанові спокою, набігаючи то байдаки на чорноморські і дунайські турецькі городи, то кіньми на улуси і городи його вірних підручних і глодівників — татар.

То там, то тут встромляла невеличка запорожська громада гострого цьвяшка у велике мусулманське тіло, дратуючи султана, як дратує іноді невеличка куслива муха людину що хоче спати.

Поруйнувавши українські городи і примусивши гетьмана Дорошенька стати з ним до спілки, султан Махмуд замислив прилучити до себе й запорожців. З такою думкою вирядив він на запорожжя посланців і писав до козаків такі слова (звичайні в грамотах турецьких султанів):

“Я султан турецький, Магометів син, брат сонцю і місяцю, нащадок і ставленик Бога, володар царств—Македонського, Вавелонського, Ерусалимського, Великого і Малого Египту, цар над царями, державець над державцями, надзвичайний лицар, якого ніхто не переможе, невідступний охоронитель гробу Ісуса Христа, доглядач самого Бога, надія і утїха мусульманів, смута і великий заступник християн,—наказую вам, запорожські козаки, підклонитися під мою руку по добрій волї і без нїякого змаганя і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий”.

Кошовий Сірко, повернувшись з під Огріні.

де вигубив татарську орду, застав на Січі саме з цим листом султанових посланців, що прибули з Стамбулу ґалєрою Чорним морем та гирлом Дніпровим.

Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому запорожська Січа, що була тоді біля річки Чортомлику, де тепер стоїть слобода Капулівка, здалась би не то що не величкою,але зовсім нікчемною.

Не глубокі були Січові окопи, а стіни і башти виплетені з лози і набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеци іграшкою. На доброго лицаря здавалося-б що ці окопи конем можна пере скочити

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов каплична, а наперед від церкви розкидані були трицять і вісім довгих хат, або курінів. Од середини Січі до її краю добрий козак, здаєся й каменцем би докинув. От і вся Січа! Дванайцять гармат по стінах—от і все її рештування.

"Невже ж" дивувалися султанські посланці, "це та велика запорожська Січа, що три віки чинить нам такі шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам не безпечно спати... і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати? Невже та сама, що тристоліття стремить тут на Дніпрі посеред наших земель і коле наше тіло мов цвяшок, що з чобота вївся у підошву, що не дає нам беспечно виводити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалила Польщу?

Запорожська Січ.

—Це вона і є та Січа! Не здивуйте, бо міць її не в окопах, стінах і рештуванні, а в міці душі тих волелюбивих людей, що живуть по січових куріннях, а найбільше по плавнях і байраках, під поглядом блакітного неба та подихом вільного повітря.

Султан турецький Махмуд не вгадав того могучого духу запорожців і своїм посланням до їх тільки виставив себе на глум всьому світові.

Коли військовий писар по наказу Сірка, голосно вичитав султанського листа на раді що зібралася посеред січового майдану, товариство зашуміло і обурилося, мов те море у бурю.

"Як?" гукали запорожці. "Покорити ся бусурменові, одвічному ворогові Христа і всього хрещеного люду?... Підхилитися під того, хто катує і мордує у неволї тисячі людей з нашої рідної України? Не буде цього! не діжде поганий!"

Зараз пиши , пане писарю, одпис! гукали иньші. Нехай перше поцілує нас ось куди!—і ко-

заки показували руками собі за спину.

Почекавши, поки козаки викричались і нагомонілись, кошовий підняв до гори булаву і зараз на Січовому майдані стало так тихо, наче всім заціпило.

"А слухайте, панове товориство!" промовив Сірко. "Чи не написати нам султанові оттак, як я казатиму. Ти, пане писарю, слухай мене та пиши що я казатиму, а ви, панове, підказуйте від себе що хто знає!"

І Сірко, а також і другі гострі на язик січовики, пригадуючи у веселій розмові одно слово гострійше другого, один вираз кучерявійший за других, зложили турецькому султанові такого листа:

"Ти шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти у бісового батька лицар, коли ти голим тілом їжака невб'єш? Чорт викидає, а твоє війско пожирає. Не вартий ти синів христіянських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею й водою будемо битись з тобою. Вавелонський ти кухар, мекедонський колесник, єрусалимський броварник александрійський козолуп, Великого і Малого Египта свинар, армянска свиня, татарский сагайдак, камінецький кат, подолянский злодіяка, самого гаспида нащадок і всього світу підсвіту блазень а нашого Бога, дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницька собака, нехрещений лоб, хайби взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказали, плюгаве! Числа не знаєм бо календаря не маєм. місяць на небі, рік у книзї, а день такий у нас як і в вас,

поцілуй же ось куди нас!... Кошовий атаман Іван Сірко зо всім кошем запорожським."

Лист вже згорнутий і до його прикладена велика, червона, військова печать. Вже кошовий попращався з товариством, пішов у палапку і, закликавши туди султанських посланців, доручив їм свій одпис... Вже посланці пішли на свою ґалєру, щоб плисти Дніпром до Чорного моря і далї до великого Стамбулу,а у Січі ще довго стояв регіт,—так догодив то батько кошовий вастворим одписом.

Тут на майданї, де тільки що відбулася рада вже з'явилася троїста музика і кілька кухов горілки, а з їми й гульня, бо козацтво одночасно празднувало і щасливу січу з невірними і те, що до бре "втерло носа" султанові.

Цікаво-б тепер зазирнути у Стамбул та подивитись, що там робив султан, одібравши від Сірка такого листа... А ось гляньмо.

У величезному палаці, біля берегу чарівного Босфору, сидить він сам один на мякому тронї серед просторої й високої горниці. Султан Махмуд лютує. Грізно сунить він чоло, несамовито воде навкола очима і з серця трясе бородою. Не вгамувало його й те, що везир привів на майдан десять запорожських бранців, захоплених на Українї під Ладижином, на очах всесильного султана катував їх на смерть.

Минає вже третий день, як султан не їсть, не п'є і непускає нікого перед свої ясні очі. Не ми-

лий йому став і кальян з запашним тютюном... Невабить його навіть чарівна краса молодих, як весняний ранок, чарівниць, визбіраних задля його похоті з усього світу.. і він вже три ночі не був у гаремі.

Сумно у великому як море Стамбулї. Не чуть ніде музики. Геть аж у Скутару загнали вулишних танцюристок, щоб, крий Боже! не вразили душі султана своїми співами та сміхом.

Величезний палац султанський немов би завмер. Тільки царедворці трімтючи прислухалися під дверма султановськпх покоїв, благаючи все могутнього Магомета щоб вгамував він серце падішаха і одхилив від їх лихо.

"Що скоїлось?"питали один одного царедворції, що не знали який одпис одібрав султан від запорожців. "Чи незрадила султанові яка з чорноокпх чарівниць? Чи не переміг хто його славного війська.

—Ні,не може йому зрадити ні одна з коханок, й небо їх невсепуче пильнують вірні і люті євтухи. Тай не вразилоб це так серця падішаха. Знявши голову зрадниції, він і хвилини не нудьгував за нею, бо у гаремі його більше тисячі жінок і дївчат, одна одна одної миліше, одна одної чарівніше!.. І військо його, як і до сього було, могуче, непереможне і грізне всьому світові.

Царедворції не знали, що йому, тому султанові який держить під пятою пів Азії, всю Африку, Греків, Сербів, Болгарів, Волохів і Венгрів, що роздавив Венедів, і Ішпанців, що торік тільки пі-

дклонив під себе пів—України, що бере данину з польских королів і німецьких цісарів,—йому кошовий запорожський Сірко, не тільки що не хоче коритись, але нахабно у вічі сміється, і могучому султану, синові Магомета, пише такі образливі слова, що він, султан, не хоче й згадувати. З того часу як світ стоїть, ніхто не чув про таке нахабство, і через те не диво, що Сіркова одмова гострим цьвяхом увійшла у серце султана.

Нарешті він грізно ляснув у долоні. З'явивсь цередворець і впав перед падішахом чолом на землю. Султан велів покликати великого везиря і на казав тому таку свою волю.

“Всім посланцям, що може чули, який одпис давав йому, султанові, кошовий запорожський Сірко,урізати язика, щоб не змогли они про те, що чули, розказати; на запорожжя послати велике військо,щоб зруйнувати Січу і скасувати кодло не покірливих харцизів на віки; Сірка ж привезти у Стамбул живого, щоб зміг він сам, султан, своєю власною рукою його катувати і, глузуючи з його лютої муки, в вічі йому дивитись, нагадуючи йому його нахабні і образливі речі”.

—О, сонце південне!—одмовив везир.—Надія і утїхо правовірних! Заспокой своє серце... Все буде так, як ти премудрий велів!—

Минуло скільки місяців з того, як сказав султан те грізне слово, і от вже біжать по широкому Чорному морю шістьдесять турецьких галєр під білими парусами, мов табун білих гусей. Тихо по-

дихає над морем південний вітрець, наганяючи білу хвилю на кримські скелі і підганяючи ті галери до північного берегу.

Рясно вбраті галєри киндяками, а чердаки їх позастелені ріжноколірними килимами. І біжать вони весело та гоже, мов поїзжане після шлюбу до весільної хати.

На ціх галерах пливе грізне військо султана, властника Чорного моря. На їх пливе велика сила найлутших, виборних яничарів з п'ятнадцятьма башами і найстаршим башою, славним лицарем Асланом. Це пливе кара і смерть непокірливим запорожцям і їх завзятому кошовому Сіркові.

V.

Гомонить багатий і славний Бахчисарай, най більший татарський город і столиця Кримського хана. По вулицях його і майданах кипма кишать татарські юнаки і смугливі янігчари, що прибули з Стамбулу. Момеж їх виграють на конях значні мур зи, аги, і беки. Як вогонь баскі їх коні, як жар горить на конях дорога збуря, як сонце сяють по збруї дорогі самоцвіти.

Один перед одним вихвалюють ся мурзи своїми кіньми й зброєю, своєю вдачею й звитяжством а деякі, молодші, виїздять за браму у чисте поле, щоб там на роздоллі розважити горячих коней і помірят ся хистом.

Тут за брамою і молодий, жвавий, що ми знаєм з початку сього оповідання, Джумалі Ага. Тіль ки не втішаєть ся він ні своїм баским вороним ко-

нем ні своїм юнацтвом. Він тихо їде по полю, немов знехотя дивлячись на герць звитяжців.

Чого ж смутний Джумалі Ага? Чому не веселий?.... А того смутний він, що по наказу хана покинув у Ахмечеті свою молоду коханку, карооку чарівницю Амину, що була колись на Україні дівчиною Санькою і нареченою козака Грицька Зачепи, а тепер стала жінкою татарина. А стало ся це ось-як:

Ми залишили Саньку, коли вона їхала по степах на коні Джумалі Аги і вжахала ся, що зостанеть ся колись необоронена на волю його. Жах той був даремний. Джумалі Ага хоч і здавав ся на війні хижим і диким, але у житті він був добрий, мав лицарські звичаї і через те не хотів силою брати дівочого кохання.

Повернувши од Дніпра, де на орду наскочив Сірко, Джумалі віз Саньку далі, і вспів добігти до Кизиркерменю раніш, ніж прибули до їхнього шляху запорожці. За Кизиркерменем ще не оден день довело ся їхати дівчині з татарами і не одну ніч ночувати серед широкого степу, або у темнім байраці з їм на самоті, але ніякої наруги від татарина Санька не знала. Він навіть догоджав їй, як знав, і коли вона не хотіла парної під сідлом конини, яку їли всі татари, Джумалі добув їй від татарських чабанів ягня і пік його мясо над вугіллям. Після вечері ж, як як не було близько води, він привозив їй воду конем у боклазі. Не раз траплялося, що й у день, під велику спеку, він, показуючи на свій баклаг, питав Саньку, чи не хоче вона пити.

Все те Саньку спершу дивувало, і хоч це залицання татарина було їй не любе, але … мохіть вона перестала його боятись, а його рука що цілі дні даржала її за стан, вже не здавала ся їй такою холодною і осоружною.

Приїхавши до своєї оселі у Ахмечеть, Джумалі оселив Саньку у своєму конакові одрізно від своїх жінок і щодня провідував її, розважаючи чим і як знав і навчаючи її говорити по татарському.

Санька плакала і тужила. Обличчя милого не зникало ще з її очей і дрібні сльози не мало днів лили ся з їх.

Джумалі щодня приносив їй всяких ласощів і все умовляв не сумувати і забути свій рідний край і все минуле, бо до його воротя вже не буде.

Санька довго не розуміла його мов але почувала, що його речі були щирі і що він кохає її не як хижа тварюка, а як правдива людина.

Так минуло півроку. Обличчя милого Грицька, з його чорними палкими очима, ввижалось ще дівчині, але вже не мовби через якесь темне запинало, а його теплі обійми і палкі поцілунки хоч і почували ся ще, але більше тільки у вісні.

Молоде дівоче серце жадало милування і життя, але де ж знайти те милування, коли не має у неї неньки, щоб приголубила свою рідну дитину, не має милого, щоб пригорнув свою кохану і пригрів коло свого серця...., і не має біля неї ні одної прихильної до неї людини, опріч Джумалі.

А той все дужче закохував ся у Саньку. Рудоволосі татарки обридли йому, чорнявая врода

молоді українки опанувала всім його серцем. Щодня він довше сидів у Саньчиній горниці, навчаючи її балакати своєю мовою, і через пів року Санька вже зрозуміла з речей Джумалі, що він кохає її як нікого ще не кохав і благає стати йому за жінку. Він нахваляв ся вирядити своїх жінок на свій хутір і жити тільки з нею одною, як велить її християнський закон.

Щиро плакала Санька, прощаючись думкою з своїм нареченим, а Джумалі милував її, і як малу дитину, цілував її в уста і у плачучі очі... І дівчина не мала сили відпихнути сього чоловіка і відцурати ся його милування.... Вона віддала ся Джумалі і з Саньки стала Аминою.

Небогато ще прожив Джумалі з Аминою, і як прийшов наказ від хана, щоб прибути в Бахчисарай на велику раду, все серце і тіло його були вщовнені коханням до неї... Тим то й не веселий і смутний був Джумалі, їздячи навколо Бахчисараю і дивлячись на герць татарських та турецьких звитяжців, бо всі його думки, мрії і бажання були у хмизеті, коло любої його молодиці, чарівної Амини.

Поки турецька і татарська молодь вигравала кіньми у полі, за брамою старого Бахчисараю, до ханського палацу зібрали ся всі мурзи з Криму, з Ногайської і Буджанської орди, і всі паші, що прибули з Стамбулу з яничарами.

Тут помеж веселими водограями, у захисті високих тополь, поважно сиділи вони на дорогих килимах, підобгавши під себе ноги, знехотя види

халп з роту дпм пахучого каляну і тпхо помеж себе розмовлялп, ледвп повертаючи один до одного свої довгі сиві бороди.

Тут же на шовковпх подушках сидів хан Мурат — Гірей, власник чарівного Крпму і всіх степів, що обляглп Чорне море з північної сторонп від Дунаю, аж до Кубані, а поруч його сидів славний лицар, права рука могучого султана Аслан-паша.

Це хан Мурат — Гірей зібрав велпку раду, щоб купно всім умовптпсь, як вчпнптп те велике діло, що намислив падішах.

“Слухайте мене, всі правовірні!” поважно почав говорптп хан. Ніхто не підліче, скількп вже разів ставала зміна і скількп разів всемогутній Аллах убправ степп зеленим кплимом з того часу, як велпкий Батий мечем завоював ці землі і оселпв по їх наших предків. Безоборонно вонп тут господарювалп, впасуючп велпкі косякп, чередп і отарп, засіваючп поле, розводючи тютюнпща і садп невольнпкамп гяурамп, якпх безперестанно бралп з лядськпх, московськпх, а найбільше з українськпх земель. І булп мп богаті, а гареми наші булп повні молодпх, чарівнпх полонянок.”...

“Але мпнула та щаслива пора на очах наших. Мало не трпдцять год уже, як зявпвсь на Запорожі козак Сірко. Не дає він нам як раніш, безпешно ходптп на московські і українські городп. Давно не було жадного походу, щоб не наробпв Сірко нам або на поході, або на Дніпрі, на перевозі велпкої шкоди.”

“Всяк з вас чув і знає, скільки він погубив наших братів і дітей, скільки потопив людей і лимані і у Чорному морі з галерами, скільки поруйнував і попалив наших улусів і городів, яку велику силу правовірних збавив він на Огрині і скільки роскида порізаних по степах і байраках. Стогін стоїть і плаче по наших землях, посиротілих дітей і жінок братів наших. Скоро наш богатий Крим зо всім зубожіє, бо не тільки не маємо ми невільників і невольниць на продаж у Стамбул, Яфу і Єгипет, але не маємо ким засівати свої поля, розводити сади і будувати городи та оселі.”

“Через все це Сірко так загордів, що не хоче корити ся не тільки мені, могучому ханові, а навіть великому нашому падішаху. Але прийшов час, щоб видерти цей цвяшок з нашого серця і знову відчинити двері на Україну, Польщу і Московщину. Премудрий султан, надія і заступник наш, прислав пятнадцять тисяч найкращих яничарів з славним лицарем Асланом —пашою, щоб ми купно з ними, до ноги вирізали запорожців і зруйнували Січу так, щоб потім не знать було від неї й сліду.”

“Тепер ви знаєте, навіщо я вас зібрав. Поміркуйте ж, мудрі наші і мурзи, як вірніще і зручніще справити нам це діло!”

Довго радили ся турецькі й татарські вельможі і намислили так: щоб не мав змоги Сірко з запорожцями утікти з Січі Дніпром, на байдаках, треба діждати зими, поки мороз закує Дніпро у міцні кайдани.... От тоді-то хан, з усією ордою і я-

ничарами, потайно наскоче до Січі і уволить волю султана.

До такої думки звертав раду і сам хан, бо знав що перед християнським Різдвом більша частина Запорожців розїхало ся по Україні, долежувати, як вони казали, зіму; тіж, які залишили ся на Січі, зрадівши святу, з ранку до ночі пили горілку.

Вирішивши це діло, хан роспустив своїх мурзів і беків по їх оселях аж до зіми, і Джумалі Ага другого ж дня обнімав свою милу Амину.... А та вже щиро кохала свого чоловіка і здавало ся, вже зовсім забула своє горе і була щаслива.

VI.

Безжурно спали запорожці на третю ніч святого Різдва, по своїм куріням. Добре батько кошовий уконтентував товариство. Не одну кухву горілки випили вони за ці три дні. Жваво виграваля поміж курінями бандури і люто вибивали козаки гопака на мерзкій землі.

Спить тепер товариство і гадки не має про те, що лютий одвічний ворог козацький, бусурмен, чорною хмарою наближаєть ся до Січі..., що мине ще скільки хвилин, і польєть ся горяча козацька кров, геть покотять ся шибай—голови, а могучі душі полинуть до Бога у горішнє царство.

Спить і старий кошовий Сірко. За довгий свій вік не одну вищербив він шаблю об ворожу кость і зброю, а скільки він заїздив добрих коней, вихорем бігаючи по диких степах, того не підліче вже ні сам Сірко, а ні хто инший. Час уже й відпочити

старим кісткам.

Руйнуючи шляхетські городи й замчища, потоплюючи і захоплюючи турецькі галери, богато бачив Сірко у своїх руках золота і всякого коштовного скарбу. Чимало і всяких подарунків, з превеликою шанобою, доручали йому з посланцями: польський хан, турецький султан і навіть цесарь далекої німецької землі, бо всі від його собі помочі сподівалися, маючи ту поміч дуже коштовною.... Але не поманула ся душа цього певного козака на роскоші і ласощі, і все, що Сірко добував, розділяв він на товариство, дарував на Межигородського Спаса, на Самарську—Миколаєвську пустинь та святу січову Покрову, а найбільше укладав у військову скарбницю... І от вжей старість, а спить правдивий лицарь — козак на твердому ліжку, вкритий простим кожухом, у тім курині, у якому пробував ще й за молоді літа, відрізнений від товариства тільки невеличкою загородкою.

А тим часом хан, з усім турецьким і татарським військом, надійшов до гори, що була за дві верстви від Січі. Тут стояла січова варта і фигура, але вартові теж добре попразникували і тепер, залізши в бурдюг, такого адавали хропака, що татари зачули їх мало не за півгонів.

Злапавши запорожських вартових і повязавши їм руки, татари почали допитувати, як увійти у Січу потайно, щоб не робити гвалту і не сполохати з рані запорожців.

У всіх вартових, що не вспіли ще проспатись, у голові такі гули чмілі, що татар вони ма-

ли за мару, за жарти сатани, і на всі питання вони тільки шіпотіли: "свят, свят!"

Тоді татари, одрізнивши наймолодшого з запорожців, почали на його очах катувати його товаришів, допитуючи про Січ.... Їм по черзі випекали очі, різали їхнє тіло, тягли з їх жили... Давно вийшов з сердешних хміль, але не таківські були запорожці, щоб зрадити святому хресту і товариству: вони всі, один по одному, вмерли у лютих муках, не виказвши й слова. Тоді приступили кати до наймолодшого козака з червоним від огню шилом нагрожуючи, як що не скаже про те, як увійти у Січ, перше всього випекти йому очі.

Вжахнулося серце молодого козака, бо ще не загартував він своєї душі, як загартували старші козаки, і він виявив ворогам, що всі брами, які є у Січових стіна, замкнуті, а що опріч брам є у Січі невеличкій пролаз у тій стіні, що виходе до річки Підпільної, і хвіртка у тім пролазі ніколи не замикаєть ся, бо через неї козаки ходять по воду.

Вивідавши це, хан і Аслан-Паша порадились і вирішили так, що Аслан-паша з яничарами увійде в Січу через пролаз і почне вирізувати запорожців по куріня, а хан з ордою обляже Січу з поля, щоб не дати втікти з неї жадній живій душі.

Спить старий Сірко і не чує, що вже хан тісно облягає Січу, а яничари, увіходючи один по одному через пролаз, вже тісними натовпами обступили всі курінi і червою кишать по січовим вулицям і на майдані... Хоч і великий ти, Сірко, харак-

терник, але мабуть тепер прийшов і твій останній час!

Та не попустив могучий Бог християнський, щоб стало ся ганебне діло, нараяне ханові шайтаном... Не вмістила Січа такої великої сили яничарів. Вже повен і майдан і вулиці, і всі січові закутки; вже сперли ся яничари так, що важко й дихати, а від річки ще й ще пруть яничару. Нема — куди вже продратись Аслану-паші, щоб дати знак до різанини, і мовчки стоять яничари і паші, тісно приперті до стіни куріпів, марно чекаючи наказу свого верховоди Аслана.

А козаки сплять і не чують нічого.

Спав у тім самім курені, де й кошовий, молодий січовик Іван Шевчик, якого ми бачили у Мишуриному Розі і який тільки рік як прибув до Січі. І вижаєть ся йому спочатку любий і веселий, а далі тяжкий сон. Ввижаєть ся Шевчикові та кохана дівчина, з якою він зріс, з якою бавив ся, пустував і співав на вулиці пісні... Ввижаєть ся немов би вона, його мила Марійка, сидить поруч його під вишнею батькового садка, весело та любо заграє йому у вічі, пригортаєть ся до його своїм гнучким, теплим станом і, жартуючи, накручує його чорний вус на свою маленьку пучку.... З під високого неба на їх дивить ся срібний місяць, а на кущі біля їх чарівник-соловейко виспівує свою чудову пісню, немов радіючи їхньому коханню....

Тільки недовго бачив козак той чарівний сон. Вже ввижаєть ся йому, немов би встає край неба чорна хмара і наступає все близче та вище, обля-

гаючи ясне сонце і ховаючи його у темряві. От уже й зовсім світ затлумив ся... Тільки почуває Шевчик, що то не хмара заступила світ сонця, а то орда татарська заховала від його любу Марійку..., і навіть чує вже козак, як стогне його мила від тяжкої муки і кличе його, щоб йшов її рятувати....

Здавило Шевчикові серце і, схопившись з твердого ліжка, припав до кватирьки вікна, щоб передихати... Але й тут мара! Тут перед його очима стоять його люті вороги, бусурмени.

Протер козак очі, перехристивсь, але мара не зникала.... вороги тут — на очах. Тоді Шевчик кинув ся будити козаків і кошового.

"До збруї!" гукнув Сірко, схопившись. "Ставайте по десятеро до вікон, а останні набивайте рушниці!"

"Відчиняйте вікна!" гукнув він знову, коли все вже було споряжене. "Привітайте непроханих гостей!"

Минула хвилина і весь сірків курінь мов блискавкою поняв ся від пальби, несе кожна куля смерть і двом і трьом яничарам. Заметушили ся невірні, хочуть і собі стріляти, так не можуть за тіснотою рушниць до плеча узяти. Хутко подають задні козаки переднім набиті рушниці і не замовкає й на хвилину та смертельна пальба.

Прокинули ся тим часом від пострілів і по инших куріних, і пішла пальба по всій Січі.

Метушить ся султанське військо. У пітьмі й тісноті стріляють яничари то у небо, то у своїх пе-

редніх, а козацькі кулі несуть їм смерть з усіх боків, бо курінї роскидані по всій Січі.

Небогато минуло часу, — взяв яничарів жах, і почали вони бігати поміж курінями, мов вівці по кошарї, падаючи на купи трупу і давлючи один одного.

Чує хан, що схопила ся у Січі велика валка, і радіє, покладаючи на думці, що прийшов запорожцям край і що от — от пічнуть вони з Січі вибігати йому до рук. Про те тільки він турбував ся, щоб не вбили у колотнечі й Сірка і що, крий Боже, не зможе він через те живого привезти його перед ясні очі султана.

Ще проминуло кілька хвилин, і стало яничарів у Січі рідіти, вулиці ж і майдани все рясніш трупом вкривалися. Тоді бачучи, що козацькі кулі з одного куріня можуть улучати в другий і робити шкоду своїм, звелів Сірко спинити пальбу і виходити з курінів до ручного бою. Давно нетерпляче дожидав Шевчик цього наказу. Серце козака давно кипіло помстою, і ті смерті, що він роскидав з своєї рушниці, невдоволили його пекучої муки. Перехрестився Шевчик, хутко вискочив з куріня і кинувся рубати яничарів своєю гострою, важкою шаблею, скрикуючи у свойому серці; "за Марійку, за Марійку.."; і серце його втішалося мукою й жахом ворогів його, бісурменів, що розлучили його з милою.

Мов сполохані ягнята, бігають невірні по під стінами Січі, шукаючи, як би вискочити в степ, але обидві брами замкнуті, пролаз же, яким увій-

шли яничари у Січу, завалили вони своїм трупом. Де котрі з яничарів спромогли ся таки через стіни перелізти, але й тих здебільшого яничари постріляли, вважаючи їх у пітьмі за втікачів—запорожців.

Не один Шевчик помщається тут за свою милу. Тут же поміж курінями навалює купи бусурменського трупу і Саньчин милий, Грицько Зачепа. Він теж ввесь рік уже був на Січі, сподіваючись часу помсти.... І от бажаний час прийшов.

— Втішалися погані, красою моєї милої, випайтесь же тепер своєю кровію! — Так гукав Зачепа, ганяючись помеж трупом за яничарами.

Набігши до одного кутка, де яничари сперлися купою, Зачепа якось перечепився через вбитого і впав, а вороги вже кинули ся були до його, щоб добити.... Але вглядів Шевчик, що був неподалеку. Він миттю сягнув до тієї купи з окровленою шаблею і захистив козака, поки той піднявся. Тоді кинулися обидва козаки поруч битися з невірними і серед цього кровавого поля побраталися.

Доти яничари метушили ся по Січі, поки зосталося їх невелика купка; доті, покидавши зброю, упадали вони навколішки і, піднявши руки догори, благали про милосердя.

Де ж був той, що згубив таке голінне військо султана? Де був Аслан-паша? Він з останньою тисячею яничарів не зміг увійти у Січу затіснотою; колиж почалася пальба, яничари, запакували пролаз трупом, давлючи один одного так, що продра

тись у Січ було вже не можливо. Скоро від втікачів що перелазили через стіни, почув він, що загинуло все його славне військо. Тоді, предчуваючи собі неминучу смерть від султана, сам прострoмив він собі серце гострим мечем.

Вжахнувся хан Мурат-Гирей, почувши такі вісті.Тільки шайтан, міркував він, зміг би викорінити у півгодини таке велике і славне військо.

“Сірко-шайтан!” (шайтан значить чорт) голосно скрикнув він, “ і не сила людям його промо гти!”

З тим словом хан перший повернув коня до Криму; за ним кинулися мурзи, аги і беки купно з усією ордою.... і аж поки добігли вони до Перекопу, все здавалося ханові, що чубатий шайтан, Сір ко, хапає його за плечі.

VII.

Сірко, не гаючись, спорядив у поход тисячу козаків і світом кинувся з ними наздоганяти хана, щоб дати йому за його ганебний вчинок запорожської дяки; останніж запорожці, діждавши світу, взялися порядкувати Січу. Але ця річ була не лехка. По Січі валяла ся така сила трупу, що поховати його у ями було зовсім не можливо. Виволочити труп у степ і кинути на поталу звірови й птиці теж булоб неприйдобно, бо по весні з трупу пішов би дух, і у Січі виникнули би пошесті. Через те за порожська старшина, порадившись з товариствім, вирішили, щоб виволочити ввесь труп на Підпільню і спустити в ополонку.

Але й це останнє, зробити було не легко, бо за ніч, залиті кровію тіла змерзлися цілими купами та ще й попримерзали до землі.

На цій роботі застав над вечер товариство кошовий Сірко. Він не зміг догнати хана і через те повертався до Січі дуже похмурий, насупивши співі брови аж на самі очи.

Углядівши, що товариство морочить ся біля трупу, не знаючи, що робити і як одідрати яничарів одного од одного, він сердито гукнув:

— Чого вовтузитесь? Рубайте погане падло сокирами на шматки! —

"Розумний ти... рубайте!" пробубонів на його поклик підсадкуватий козак.

"А штанів скільки зіпсуєш та зброї всякої!"

Дуже шкоділи запорожці, що мало чим можна було з яничарів покористуватись через мороз, та нічого робити — три дні вони рубали мерзлий труп та, тягаючи його кіньми до ополонок, спускали під лід щоб Дніпро поніс невірних турчинів геть з запорожські землі, у Лиман та Чорне море, до турецьких берегів.

Сірко, ж все ходив по Січі похмурий. Йому мало, що вигубив він ціле військо турецького султана....., що вилив стільки крові, що залив усю Січу і підтопив нею навіть святу Божу церкву..., що навалив по Січі такі стирти поганого трупу, що за три дні не вправилися запорожці виволочити його геть..... Йому ще не досить. Не такий Сірко запеклий, щоб вгамував він на цьому своє серце... І от, поховавши з великою шанобою тих з това-

риства, що полягли, обороняючи свою матір — Січ; прибравши Січу від поганого трупу бусурменського і від крові і віддавши, купно з усім козацьтвом, хвалу Милосердному, почав Сірко думати, як скарати хана, щоб не кортіло його вдруге потайно підкрадатись до Січі.

Всю зиму Сірко ходив невеселий. Як подихнуло ж від Чорного моря теплом, і Дніпро, скинувши з себе біле запинало, заспнів, прояснів Сірків погляд. Рясні брови його вже не ховали очей, а піднялися вище до шапки, зігнута вже старістю спина випрівнялась і сам він через те мов виріс і орлом походжав по Січі, порядкуючи і в пушкарні, і в скрабниці, і в пекарнях, а часом навідуючись несподівано і на Шамбаш, приглядуючи, чи гаразд шорники лагодять сідла та иншу збрую і чи не гаються шевці і кравці, вистачаючи козакам чоботи і одежу.... І лихо було тому, кого Сірко у будень спіткає пяним.

“Яке сьогодні свято?” спитає бувало кошовий з посміхом. “Скажи голубчику, будь ласка, бо я вже старий, дурний, тай забув! Чи може ти з походу повернувся, що гуляєш?”

Хміль одразу виходив з гулящого, бо знав він що кошовий зараз накаже йти до пушкарні, а там надають таких київ, що й у місяць не виллежишся.

— Вже батько Сірко щось надумав, — гомоніли помеж себе січовики, — бо не дурно вже бадьориться і лівим вусом сміється.—

І справді щось надумав Сірко, бо послав на Вкраїну коней скупляти і козаків скликати, а січо-

вікам звелів, щоб усе було напоготові до походу.

Козацьство — годі вже пити та спати. Бачуть що намислив кошовий щось надзвичайне, бо у ватаги на рибацство у Дніпровські плавні та лимани куди запорожці виїздили що року, він вирядив тільки старих та покалічених; здорових же та молодь залишив на Січі. Всі стали поважні та лагодили ся до походу.

Радіє Іван Шевчик, повеселішав і Грицько Зачепа. Хоч не мало вони скарали у Січі бусурменів, але то була тільки помста, тепер же, як вони у думці покладали, наближав ся час іти шукати, а може й врятувати, своїх наречених. Сірко хоч і не казав, куди саме вестиме козаків, але всі так міркували, що нікуди більше йому збіратись, як не на Крим.

Грицько й Іван вже росказали один одному про своє лихо, виявили свої думки і надії і цілували святий хрест на побратимство, щоб битись поруч і одному за одного, як випаде пригода, то хоч і вмерти.

Нетерплячи дожидаючи походу, вони добре вигострили свої шаблі, списи і ножі і гарно попротирали рушниці і пистолі.

Надійшло й жадане літо. З України потроху прибувало козацтво. Не богато було таких, що їхали кіньми і мали свою зброю, більше ж прибувало Дніпром на дубах. Ці останні більше були голоколінчики, сірома, що опріч драної сорочки та шматття від штанів, нічого на їх не було. Всіх їх треба було одягти і узброїти з військової скарбни-

ці. Але ніхто не зостав ся ні без одежи, ні без зброї і навіть всякому було доручено коня, бо Сірко знав як за ті смутні часи зубожіло українське козацтво і не дурно всю зиму й весну клопотав ся, щоб придбати і коней і зброї.

Одного ранку, як тільки що зайняла ся червона зоря, вдарив довбуш у котли, і через пів години запорожці, мов мурашня, вкрили поле поперед Січі і ставали куріними кінь до коня. Курінні атамани, полковники і инша старшина порядкували всяк біля своєї ватаги. Біля кожного курінного високо на легкім вітерці маяла коровга: червона, синя, зелена або иншого коліру, щоб всяк козак у поході і серед лютої січі бачив, де його атаман.

От виїхав на білому коні і славний Сірко. Міцно сидить він своїм жвавим тілом на баскім огирі, оглядаючи орлиним оком своє військо. Сиві вуси, брови і оселедець скрапають його, запалене сонцем обличчя, і вся постать Сірка така ще могуча, що навряд чи знайшов ся б хто охочий вийти з ним на герць. Позад Сірка, на вітерці виграває чорним волосом бунчук, а поруч маяла велика біла військова корогва і мов скликала козаків до кошового з усіх боків.

Оглядівши військо і побалакавши дещо з старшиною, зняв кошовий шапку і, повернувсь до святої Покрови, перехрестивсь. І все козацьство слідом за кошовим, здіймало шапки і мовчки кланяло ся і хрестило ся у той бік, де на сонці золотом виграває хрест січової церкви.

Мовчки Сірко махнув рукою і передня ватага

рушила у поход. За нею рушив сам кошовий, а за ним і все військо запорожське.

Поважно їхав Сірко. На вусах його і у очах не було того посміху, який добре знала вся Січа. Він почував вагу сього часу, у який приймав на себе життя і бутність всякого війська і ніхто з козаків не смів порушити величність тієї хвилини сміхом, жартами, або піснею, так що перші часи походу всі їхали мовчки.

Недалеко від Січі перевезлося козацьке військо на той бік Дніпра і звідти повів кошовий козаків не на Крим, а геть у Ногайські степи. Козаки сьому дивували ся, але ніхто не насьмів спитати кошового, куди він їх веде, бо знали, що Сірко не одмовить і слова, а тільки гляне на цікавого, та так гляне, що той не знатеме, куди з сорому й очі сховати.

Довгою гадюкою веться запорожське військо по степах та байраках, геть обминаючи татарські улуси, щоб не подали татари звістки у Крим про їхній похід. Січ і Дніпро вже далеко, а навкруги степ як море...

Бадьоро й весело йдуть козаки. Нащо їм знати, куди вони йдуть? Їх веде сам Сірко, а де Сірко, там і слава і вдача. Пятьдесять ще й три рази водив вже Сірко запорожців у походи, і не було й разу, щоб не приніс він до Січі здобичі і слави. Тільки орли з під високого блакитного неба бачуть, де йде Сіркове військо, і стежуть за ним, бо знають, що куди повів Сірко січовиків, там досить буде солодкого людського трупу.

На третій день перед очима запорожців розістлалося Гниле море. Молоді козаки, а з ними купно Шевчик і Зачепа, дуже дивувалися тому, що кошовий привів їх до цього міста, де вони не бачили ні байдаків, ні якої деревини, щоб поробити плоти за для перевозу. Тільки бувалі запорожці та ті, кому доводило ся тікати з кримської неволі, знали, що у сьому місті все море, що мабуть з верству було завширшки, можна було не то що конем, але й пішки перебрести.

Сірко не повів козаків на Перекоп, бо знав, що там, на межиморьї, понароблювано таких фортецій, що не зруйнувати їх і з найбільшими гарматами, і понакопувано таких рівчаків, що не закидати їх і за тиждень. До того ж він міркував, щоб поки він бив ся під Перекопом, хан спроміг ся б зібрати у десятеро більше війська, ніж було у нього козаків. Через це Сірко і йшов крадькома до Гнилого моря, щоб, перейшовши його, несподівано вскочити у Крим.

Перши на кримську сторону, зібрав Сірко всіх козаків на раду і почав казати, куди і на що веде запорожське військо.

“Знаєте ви всі, панове товариство, славне військо запорожське, — казав Сірко до козаків,— як на святе Різдво, потайно мов злодій, у ночі, підкрався до нашої Січі одвічний ворог наш, кримський хан, з великим військом турецького султана і з своєю ордою!”

“Не вважаючи на те, що в Січі не було й половини козаків, Господь Милосердний та свята

Покрова захистили нас, затуманили ханові розум і дали нам змогу оборонити нашу матір-Січ. Але за такі ганебні заміри треба ще хану віддячити! Треба струсити його поганий Крим так, щоб і до віку не наважився він запорожців чіпати!"

"Тепер слухайте, панове' як я покладаю на думці це діло обрахувати! Я з частиною війська зо станусь тут, щоб боронити броду, а вас, брати — атамани, з усіми козаками, я розділю на пять найбільших татарських городів: Ахмечть, Бахчисарай, Козлов, Карасубазарь і Кафу. Шулікою впадіть ви на ті городи... Нещадно карайте бусурменів і визволяйте з неволі хрещених! Та не гайтесь, діти, через здобич! На все це маєте ви тільки чотири дні на пятий же день, хто не буде тут, то загине у бусурменській неволі, бо на шестий день хан спроможить ся підняти і привести сюди сто тисяч орди!"

Скінчивши промову, кошовий запитав, чи добре він казав і чи всім те до вподоби.

Козаки знали, що не гуляти йшли до Криму з своїм завзятим кошовим, а битись з невірними, і що всякому випаде так, як Бог дасть, як то кажуть: "кому слави добути, а кому й живим не бути". Через те не довго міркуючи, козацтво почало гукати:

— Добре батьку, кажеш! Добре! Віддячимо невірним! —

VIII.

Безпешно спить хан. Глибокими рівчиками

відрізав він Крим від степів. Міцні і високі мурова ні стіни Перекопу. Грізно виглядають по стінах чорні жерла гармат. Пильнує по баштах невсипуча варта. Нічого й наважитись ворогові здолати ці перепони.

З усіх боків Криму розлягло ся синє море, а по морю гуляють турецькі галери. Спи безпешно хан! Ні з якого боку не підступить до тебе ворог.

Спить і ханський гарем. Тільки не впокійний і гнітючий сон чарівниць, у яких силоміць беруть кохання; Часто ввижаєть ся їм рідна оселя у своїй країні, батько й мати, що пестували їх змалку, а може й очі милого, з яким не судило ся зазнати кохання.

Кидаєть ся тут у гаремі по білому ліжку і сердешна Марійка, Шевчикова мила! Йде другий рік, що вона у неволі. Як доволокли її знесилену до Криму, то продали богатому старому татарину, що мав недалеко від Бахчисараю, на березі невеличкої річки Качі, великі сади і тютюнища. Тут у цього татарина, вона й пробувала більше року.

Не легка була робота невольників. Чоловіки били ломами камянуватий грунт, а жінки й дівчата виймали велике каміння, відносили його геть зполя і викладали з каменюк по межі поля і при дорозі, невисокі стіни. Ті каменюки які були крихкі, вони мусіли дробити і перемшувати з землею. Так обробляло ся поле під тютюнище. Від цієї праці руки і ноги нівечили ся у кров. До того ніяких черевиків невольницям не давали, бо об гостре дрібне каміння черевики і чоботи дуже швидко шар-

пали ся на шкоду хазяїнови, до невольнецьких же ніг хазяїнам було байдуже.

Спини і плечі невольників і невольниць і тут не загоювали ся, бо як не роби, а доглядачі завжди знайдуть за що оперезати невольницю батогом, так само як і ледачий хурщик знайде, за що бити навіть тих коней, які зовсім добре везуть.

Виготуравши поле, Марійка з иншими невольницями садила тютюнову розсаду і поливала тютюнище, щовечера носючи воду з річки. Ця робота хоч була звична кожній українській дівчині, але тут доводило ся ходити по гострому каміню і на круту гору, - камінці часто котилися у низ нога чов гала вода розливалася, і зараз батіг доглядача ласкав по спині.

Але найгірше було невольникам у ночі. Боячись, щоб вони не втекли, або не вбили хазяїна, на всіх невольників на ніч надівали кайдани і замикали у льохи, де вони і спали долі, серед всякої нечесті. На невольниць хоч кайданів і не надівали, але теж замикали одрізно від чоловіків у льохи, або у повітки, де спати доводилось або на каміні, або на телячих і овечих зїдах у нечисті.

Через небагато вже тижднів біле Марійчене тіло стало таке брудне, що здавало ся чорним, по руках поробили ся ціпки, а на ногах наріс леп. Але й це все не зрятувало Марійку від гарему.

Одного літнього вечера, хан Мурат-Гирей виїхав верхи проїхатись понад чарівними берегами річки Качі і подивитись на печерні городки давніх народів, що й тепер зацікавлюють і дивують всяких мандрівців і туристів. На Марійчене лихо,

вона несла з Качі воду на тютюнище саме тоді, як берегом проїздив хан. Простеживши за нею очима хан обернувся до мурзи, що їхав позад його, і щось до того промовив. З того слова Марійчена доля була вирішена. Цьогож вечера її відрізнили від инших невольниць і привезли у Бахчисарай до ханського гарему.

З того дня минув вже місяць. Марійу годують всякими солодощами, банють щодня і мастять пахучими мазями її тіло, щоб помякшити руки й ноги і погоїти струпя. Вона знає до чого її готують і через що їй така шана, честь і пестування...., і серце її ниє й сумує.

Одного дня евнух сказав Марійці, що завтра над вечір вона мусить іти полоскатись під водограй. Про цей водограй Марійка уже чула у гаремі, що туди щодня ходять полоскати ся то дівчата, то жінки, — иноді по одній, а иноді по дві і по три одразу але що визначає те полоскання вона не знала і міркувала так, що під водограєм всі, що живуть у гаремі, купають ся по черзі.

Сьогодня над вечір, коли ще сонце не заходило, стара служниця, татарка, вивела Марійку на малий двір ханського палацу. Тут, осторонь. під високими стрункими тополями був невеликий водозбір, а біля краю того водозбору Марійка побачила водограй, що точив прозорі мов сльози, краплини холодної води. Знявши одежу, Марійка увійшла у неглибокий водозбір і охоче плескала ся у свіжій воді після спеки літнього дня. Вона підставляла долоні під краплини, що падали з водограю,

і грала ся, мов дитина, не почуваючи, що на неї, нагу, давно крізь потайне віконце дивить ся старий хан своїм не ситим оком.

Цей водозбір і водограй намислив один з татарських ханів, щоби дивити ся на красу своїх жінок і коханок. До водограю виходило потайне віконце з ханського покою, і хан Мурат-Гирей визначав час, у який мали виводити сюди купатись чарівниць з його гарему... А щоб вода не ховала від його очей краси жіночого тіла, водозбір був зроблений надто мілкий.

Довго сю ніч після того купання Марійка не спала. Коли вона вертала ся з двору до своєї горниці, ханські жінки по-меж себе пошепки балакали і їй вчуло ся, як одна, покиваючи на неї головою, сказала по татарському другій:

"Сьогодні — до неї!"

Ці слова мов ножем пороснули її по серцю, і воно заболіло недобрим віщуванням, що сьогодні та ніч, коли примусять її віддати свій вінок дівочий і своє молоде тіло на наругу старому ласунові.

Лежучи тепер на мягких шовкових подушках вона думала про те, якаб вона була щаслива, як би змога їй, замість цього мягкого ліжка, з дорогих килимів і подушок, лежати на голій лаві своєї рідної хати, поклавши голову на коліна рідної неньки! Як охоче проміняла б вона всі ці бусурменські ласощі на окраєць рідної паляниці!

Вона з охотою повернулася б тепер і у неволю, до татарина на тютюнище, бо там хоч і важко було тілові, але лехше душі. Там вона була не

одна. Там чимало було таких як і вона безчасних, відлучених від матерей і навіть від малих дітей... Було з ким побалакати, наскаржитись на лиху долю, поплакати, згадати рідний край свій, вільну волю, батька матір і милого... Тут же, замкнута у цю розкішну але прокляту горницю, вона і не має до кого промовити слово, не має від кого почути жалісну одмову і співчуття.

І тріпоче молоде дівоче тіло на цьому незвичному, душному, мягкому ліжку, як маленька рибинка, викинута хвилею на берег з рідної [illegible]

“О, мамо, матінко!...” скрикнула дівчина у півнії: “Порятуй свою дитину!”

А далеко від Криму, на Україні, тяжкою тугою тужить стара Марійчина мати, згадуючи свою любу доню, свою кров і тіло... І не раз, уставши поночі, запалює вона перед святим образом страсну свічку і навколішках простоює ночі, благаючи Бога, щоб вернув їй з неволі рідну її дитину...

Марійчина душа бачить рідну матір і тихішає... Сон спадає на її очі..

І снить ся Марійці чорнобривий козак, її наречений Іван. Наче б любо вони сидять у садочку. Ласкаво дивлять ся на неї його чорні очі... Міцно пригортає він її до свого серця... Як палко він її цілує! О Боже, як любо!... яка вона щаслива!...

Але брязнуло щось біля дверей і скрикнула Марійка, скочивши з ліжка, мов сполохана пташка з теплого гніздечка. Гулко бєть ся і тріпоче її маленьке серденятко, прислухуючись, чи не йде кат — хан її мордувати...

І не одурило дівчину її серце: це увійшов хан. Невеликий на зріст, з зігнутою спиною, він стояв перед Марійкою у довгому білому халаті і золотом гаптованих тухлях. Його довга, сива, скуйовдана борода висіла до поясу, а вузкі очі дивили ся на дівчину хижо і похотливо.

З галасом кинула ся Марійка у куток, обгортаючи себе запиналом, дівоче її серце несподівано виповнило ся міцью і рішучестю не датись ханові.

“Чого лякаєш ся, божевільна?” сказав з посміхом хан, наближаючись до Марійки. Він надивив ся сьогодні на її молоде гнучке тіло, і його хижі очі ще й тепер, крізь запинало, бачили дівчину нагою. Він нетерпляче простягав до Марійки свої жовті, цупкі руки, щоб взяти її у обійма. Але гнучке молоде Марійчине тіло..., мов той вюн виприснула вона з рук ласуна і прожогом кинула ся у другий куток.

Знову наближаєть ся до Марійки хан, мов той кіт, постерегаючи, щоб мишенятко не втекло у який бік. От він притиснув вже дівчину у куток і міцно обхопив руками. Він почував вже тепло молодого її тіла, що тріпоче у його обіймах... Але мов кішка вкусила Марійка хана за руку і знову, випручавшись, відбігла до другого кутка.

Люто дивлять ся тепер очі хана на непокірливу дівчину.

“Ти пошкодієш, норовиста дівко, що не ласкава до свойого властителя! Ну, та може иншим разом ти будеш покірлива!

Сказавши так, хан, трясучи з пересердя бородою і грюкнувши дверма, вийшов з Марійчиного покою.

Тільки, що зачинили ся за ханом двері, як до Марійки вскочили двоє євнухів і, скрутивши її руки, понесли з покою і у одній сорочці вкинули у теплий льох, де кати вже чекали її з батогами.

IX.

Орлами розлетіли ся запорожці від Гнилого моря по Криму. Нічого шкодити коней: тут безліч татарських і гарапських скакунів, один одного краще... Бери, скільки мога і охота!

Як малі курчата розлітають ся по закуткам, зачувши гулкі крила шуліки, так кинули ся в россипів від запорожців сполохані татари. Але козацькі коні прудкі, а татари не узброєні, Безліч падає їх трупом по улусам і степам. Тільки богатих мурзів беруть козаки у полон, щоб потім брати за їх викуп.

Не встигли добігти гонці до хана, щоб дати звістку про лихо, як три великих ватаги козаків наблизились вже до Ахмечеті.

У передній ватазі були й побратими — Шевчик і Зачепа. У кожному улусі, що рясно були роскидані по степу, вони сподівали ся знайти своїх дівчат і, підїзджаючи до осель, випереджали товариство.

Вже чимало спіткали козаки хрещеного люду, невольників з усяких земель і найбільше своїх земляків — українців. Всі невольники, де хто б не

був, чи на роботі у полі, чи по улусах, зразу стали вільними, бо всі татари кидали все, що мали, і рятували тільки свої душі. Всіх тих невольників козаки направляли до того міста, де отаборив ся Сірко; саміж безупинне бігли далі.

На шляху, біля Ахмечеті, полковники козацьких ватаг кинули жереб, якій ватазі руйнувати Ахмечет, якій бігти далі, до Бахчисараю, а якій — у третю сторону, на Козлов. Четверта-ж і пята ватаги ще від моря пішли иншим шляхом на Карасу базар і Кафу. По жеребу випало так, що Зачепа і Шевчик з середньою ватагою пішли до Бахчисараю.

Тут часом у Ахмечеті ще ніхто не чув про запорожців і життя там йшло, як і завжди.

Тихо було і в конаку Джумалі Аги. Хоч і не великі його покої, але молода жінка Амина чепурненько вбрала їх килимами, саєтовими запиналами та рушниками, що вже тут вимережала рідною українською мережкою.

Минув уже рік з того часу, як Санька стала Аминою і жінкою Джумалі Аги. За цей рік молодиця зазнала чимало щастя. Джумалі Аги любив її вірно, жалував недопускав до роботи, відхиляв від неї всякі турботи, і молодиця почала звикати до того, що вона татарка. Нарешті у неї знайшов ся хлопець і ця дитина вже на віки зєднала її з чоловіком татарином. Правда, иноли здихала вона, згадуючи свою неньку і рідне село, але вона знала, що може побачити її тільки на тім світі. Брав її сум иноді і за коханим Грицьком, але вона була

упевнена, що і він або вбитий, або денебудь конає у неволі. Через те вона і нареченого свойого, Грицька, згадувала тепер так, як згадують дорогих людей, що вмерли.

Серце Саньчине не почувало, що той, кого вона згадує як покійного, сам тепер на баскім коні їде не далеко від неї, обминаючи Ах-Мечеть, і прямує на Бахчисарай. Вона зараз безпешно сиділа долі, на ріжноколірному килимі, бавлючись з маленьким своїм сином Гасаном, що вже простягав до неї свої ручинята. Тут же біля їх сидів на мягкій софі, підобгавши під себе ноги, Джумалі Ага і, спокійно пахкаючи кальян, не зводив очей з своєї чепурної жартливої молодиці, втішаючись серцем на її вроду і на любого свого сина Гасана.

Але цей спокій і щастя у одну мить зникли як дим. В покій вбігла служниця, репетуючи, що вулицями стріляють і що люде бігають, мов несамовиті.

Джумалі вибіг на вулицю, але раптом повернув ся. Він побачив, що в місті козаки..., що вони ріжуть і бють людей, палють будинки.

Мов крейда зблідла Амина, почувши таку вість. Єю опанувало те почуття, яке добре знають злодії, застукані з награбованим добром. Вона одразу зрозуміла, що її щастя було не певне, не правдиве, а наче крадене, бо його не можна було виявити своїм братам козакам. Про теж, щоб вона з тіми козаками мусіла повернути ся до рідного села у неї й думки не було.... Її доля тут, де її любий Джумалі, тут її і втіха — маленький Гасан.

“О, всемогутний Аллах і пророк Махмуд!” благав Джумалі здіймаючи руки до гори. “Навчіть мене невартого, що робити, як рятувати і куди заховати те щастя, що ви мені подарували: мою кохану Амину і любого Гасана!”

Серцем Джумалі опанувала роспука. Рятувати жінку з дитиною і втікти всім до Бахчисараю вже не було ніякого способу, Заховати їх теж нікуди, бо козаки знайдуть і поріжуть. Він метушив ся по покою, не можучи нічого надумати за для порятунку, і ламав собі руки.

Жіночий розум метчійший, Амина уже опанувала своїми думками і вже намислила, як переховати своє крадене щастя.

— Не побивайся, мій любий, і заспокой ся!... казала вона, припадаючи до чоловіка.

— Сідай мерщій на коня і біжи до хана! Не бій ся за нас... Я скажу козакам, що була зневолена до любощів і через те придбала дитину. Мені не зроблять нічого, хиба що примусять вертатись на Україну. Але ти з ханом збирай швидче орду і вертайся відібрати нас від козаків! —

Все близчає галас. Поуз двір біжать хто кіньми, а хто й пішки неузброєні татари... Ще мине яка хвилина, і козаки будуть тут.

Але Джумалі вже на стайні. Він бере найкращого огира і на неосідланому вихорем вибігає з Ахмечеті і прямує до Бахчисараю. щоб поспіти туди раніш за запорожців.

Гучно бє копитами прудкий кінь тверду землю і несе Джумалі все далі від Амини. Вже бова-

ніють край неба таємні сині гори Чатирдаг і Бабуган, а поза його і об-біч хмарою встає дим від великих пожеж.... То палають ті улуси і городи, які уже проминули козаки.

Палає і Ахмечеть. А що робить Амина? Амина знову перекинулась у Саньку. Не маючиніякої української одежи, щоб переодягтись, вона здіймає з голови татарське жовте запинало і запинає ть ся ним знову. тільки вже не по татарсько му, а так, як на Україні запинають ся молодиці. Вона вибігає до козаків на зустріч, ніби радіючи і хрестить ся, щоб її не полічили за бусурменку та не вбили так, як вбивали всіх татарів. Радісним словом привітає она козаків, закликає до покоїв, годує чобуреками і шашликами, роспитуючи про славне місто Умань і про рідне своє село... Так зратувала Амина своє життя собі і своїй дитині.

Три дні бенькетували запорожці у Ахмечеті, чекаючи поки повернуть ся ті ватаги, що пішли на Бахчисарай і Козлов, а на четвертий день, як тільки прийшла звістка, що з Бахчисараю запорожці вже йдуть, зібрали вони всіх останніх невірних, які не вспіли ні втекти, ні поховатись, повязали на татарських коней богато всякого добра і з усім тим рушили до Сіркового коша.

Визволених невольників була чімала юрба, і тут, помеж їми, йшла й Санька, з дитиною на руках.

Серце у Саньки пудьгувало і страхало ся через те, що не біжить досі ханське військо і її чоловік Джумалі, щоб бити запорожців і рятувати її

від тих, що були колись її братами.

X.

Вжахнув ся хан, почувши, що Сірко у Криму і що козаки біжать мало не слідом за вістниками. Небуло ніякої надії, щов вспіти зібрати військо і відборонити ся у Бахчисараї. Розсилає хан гінців по всьому межігорью і у велику Бельбекську долину, де найряснійш були татарські улуси, і наказує, щоб всі татари чім дуж узбруювали ся і поспішали ся у тую длину до міста Кокозів.

Щемить серце старого хана за Бахчисараєм, спадком великих предків, але мусить він його залишити, мусить покинути на поталу несвитому вороговi. Один тільки день раніше довідав ся він про козацький підїзд і ніякого б лиха не було — він вспів би зібрати орду, оборонити свій Бахчисарай і прогнати, а може й забрати у неволю, всіх запорожців.

От підводють вже ханові білого коня і він, разом з підручними мурзами, виїздить геть з своєї столиці у межигоре, за річку Качу, до Бельбеку і Какозів.

У завжди тихому дворі ханського палацу тепер мов у мурашнику. Сюди вїздять десятки гарб і сотні мулів. На їх челядь кладе і вючить всяке добро, а євнухи садовлять по гарбах жінок і дівчать з ханського гарему. Теж робить ся по будинках значних мурзів, беків і всіх заможніх татар.

Але де взяти стільки гарб, стільки коней і мулів, щоб можна було підняти все добро, всі скар

би, все те золото і срібло, що віками награбувало ло ся мало не з усього світу і звозило ся до цього розбійничого кубла?.... Зостав ся мало не ввесь Бахчисарай на здобич запорожцям.

Скільки світ стоїть, не бачив Бахчисарай ворожої сили.... Нехай же уклонить тепер свої стрункі бапіти, з місяцем на версі, перед святим хрестом. Звик, він, гордий, приймати діти України, як невольників, нехай же привітає тепер їх, як побідників! Нехай відчиняє, невірний, свої темні льохи і випускає замордований хрещений люд на Божий світ, на вільну волю!

Мов сарана розсипали ся запорожці по вулицях ханської столиці, винищуючи бусурменів і випускаючи на волю невольників.

Не богато в Бахчисараї знайшли козаки бусурменів, бо мало не всі вони вміли утекти; за те богато знайшли всякого добра, скарбу і коштовної зброї.

Беруть козаки все, що тільки можуть узяти. Скидають з своїх коней прості сідла, застелюють коням спини татарськими, золотом гаптованими, чепраками; замість своїх сідел беруть татарські, сріблом та золотом ковані, з литими срібними стременами; беруть довгі шаблі і чінгали і піхвами, обкладеними самоцвітами; деруть на онучі коштовні, шовкові халати; геть скидають свою драну одежу і вбирають ся у саєтову і кармазинному бусурменську. Чимало достало ся тут козакам і всякої срібної і золотої посуди. Були тут і московські срібні братини з корчиками, і високі польські кухлі, і

пугирі, і німецькі келихи. Все те добро пакують козаки у шовкові халати і вючуть на коней, а важкими килимами, що ніяк узяти, вулиці вистеляють.

Всі козаки беруть собі добро і набивають кишені червінцями і самоцвітами, тільки два козаки не беруть нічого. Ті козаки — побратими Шевчик та Зачепа. Їм не треба ні золота ні срібла. Вони бігають вузькими вулицями Бахчисараю зазираючи у всякий двір, у всякий куток. Вони розбивають брами, ламають і викручують защепи, відчиняють льохи і комори, але не за добром... Вони шукають тих, що дорожчі їм за всяке добро, що причарували їх своми пекучими очима і примусили забути все на світі і йти хоч і на край світа, хоч і на смерть, аби їх ще раз побачити.... Вони шукають Саньку і Марійку.

Чимало вже випустили вони на білий світ невольників і невольниць, богато знайшли замордованих, змарнілих дівчат, але тих, кого шукали, не знайшли.

Збентежені й шалені набігають вони дoff ханського палацу і обігають разом з товариством безлюдні ханські покої, дивуючись на бусурменські розкоші і примхи.... От і гаремні покої, де ще раз було повно безталанних чарівниць; але тепер тут немає нікого.... тільки по кімнатах роскидане всяке жіноче вбрання: хустки, чадри, запинала та купами лежать шовкові подушки і килими, яких нікуди вже було євнухам узяти.

Вибігли козаки геть з душних поганих покоїв

на двір, шукати невольницьких льохів і тут біля са ду спіткали старого невольника.

Це був дід Панас з України, що пробував у неволі вже сорок літ. Його захоплено у неволю то ді, як запорожці виїздили Дніпром, на байдаках, у лиман і, спаливши Очаків, вертали ся до Січі. А стала ся та пригода через те, що розбило хвилею у лимані той байдак на якому Панас був, і на дошці того байдака його ледве живого викинуло на Кримський берег.

Через скільки років неволі, купили його до ханського городу, як доброго садовника і приставовили до ханського саду. Тепер же, через велику старість і неміч, Панаса вже скільки років як пустили ходити по волі.

Побачив старий невольник козацьку шайку; запорожський оселедець і завзяту лицарську постать рідних січовиків, пригадав свої молоді літа і рідну Україну, і потекли дрібні сльози з старих його очей.

"Де невольники, діду?" питають його Іван і Грицько.

Хутко, не вважаючи на старість, веде Панас козаків до великого льоху. Гуртом розбивають во ни важку браму::: Росчинила ся вона і скаменіли козаки.

Так ось вона, неволя бусурменська — розлука християнська! — стогіном вирвало ся з козацьких грудей.

З світу бачуть козаки тільки густий морок, чу ють важкий дух, брязкання залізних кайданів, сто

гін недужих і замордованих на смерть, і радісний поклик тих невольників, що вже пізнали узброєних запорожців і зрозуміли, що це прийшла до їх давно жадана воля.

"Марійко!" гукає Шевчик.

"Саню!" кличе Зачепа.

Але під низькою стелею мура і серед великого галасу що збив ся у льосі, козаки самі не чують свого поклику.

Один по одному виходють з льоху вязні на світ і цілують своїх братів по хресту, умиваючись сльозами. Всі муки, всі образи і знущання, що вони перетерпіли у неволі, зразу встали перед очима їх... І не йняли вони сами собі віри, що мали силу все те перетерпіти і пережити. Останні сили відлинули від замордованих і богато їх, виходючи з льоху, падали знесилені на землю.

Пішли козаки у льох глибше... Придивили ся очі до темряви і бачуть, що за цім льохом є ще другий, суміжний, а далі й третій...., і всі три льохи повні живого трупу. Тут лежали і живі люди, окуті міцним сном після надсилу важкої праці, тут були і хворі і такі, що сподівали ся вже останнього свого часу, погибаючи в своїй нечисті. По-де-куди люди були приковані до стін важкими ланцюгами... Це були ті, у котрих ніякі батоги, ніякі катування і муки не змогли знищити Божого духу і перевернути людину у тварюку.., ті, чиї могучі душі й досі ще випручали ся на волю з замордованого тіла, примушуючи своїх власників не коритись надсилю і кривді і підмовляти до того й товариство.

Скрізь по льохах гукали Іван і Грицько своїх милих, але все було марно: вони не почули любих голосів.

Тоді повів Панас козаків ще до инших льохів а сам, забувши про старість і недужість, розпитував про рідну Україну, про те, хто тепер держить гетьманську булаву, хто полковником у його рідній Білій Церкві, хто кошовим на запорожжі..., і Христом-Богом благав, щоб не покинули козаки його старого у чужій стороні, у поганій неволі, без сповіди і святого причастя, а щоб узяли з собою і вивели у рідну землю.

Розчиняють ся всі невольницькі льохи по ханському подвірю, але ніде не знаходять козаки ані Марійки, ані Саньки... І важко старому Панасови у своїй радости бачити їхнє горе.

"А чи дуже хороші ваші дівчата?" питає він на решті козаків.

— Моя, як метелик чепурна і як зоря хороша! — одмовляє Іван.

— "А над мою кращої мабуть, не ма єна всій Україні!" — каже Грицько.

"Ну, так не по льохах шукайте, козаки, а по гаремах!" сказав Панас, сумно хитаючи головою. "А гареми тільки зараз повезли гарбами у Межигіре!"

Вдарила кров у серце козакам. Знову сідають вони на коней і знову бігають по Бахчисараю, та гукають до товариства, щоб приставали до їх і дали помочі догнати хана і вирятувати дівчат з гарему.

Не довго довело ся й склпкатп. На всяке хпстне діло між запорожцями завждп булп охочі і через кількп хвплпн чпмало козаків, залпшпвшп, або передавшп товарпству здобуте добро, прпсталп до Зачешп і Шевчпка. Ще хвплпна, і вже несуть їх коні у Межпгіре, підіймаючпсь крученпм шляхом все впще та впще у горп і покпдаючп Бахчисарай далеко у нпзу, наче під ногамп.

XI.

Голосно йде луна по Межпгірю, понад річкою Качою, від скрппу немазанпх татарськпх гарб, що довгою стежкою простяглп ся попід скелямп.

Тіснпмп купамп спдять по гарбах ханські жінкп і невольнпці, запяті білпмп запиналамп. Вонп щаслпві сьогодні, бо хоч і не зовсім вонп на волі, але всеж такп бачать божий світ з його чарівною красою. Вонп бачать блакптне небо, веселі зелені горп з велпчезнпмп скелямп, що звпслп над шляхом і заздрають у прозорі водп невелпчкої річкп, — рясні садп з впсоченнпмп тополямп, що вкрплп всі долпнп, і усякпх колірів квіткп, що дпвлять ся на їх своїмп веселпмп очпма з обох боків шляху... Вонп почувають як подпхає вільний вітрець...., той самий вітрець, що може тількп вчора був у їх рідних країнах, колпхав вербу біля рідної хадп, обвівав облпччя рідної ненькп, або цілував в уста любого парубка... Вонп до того ще чулп, як щебече і воркує вільне птаство, впиваючпс коханням і щастям теплого місяця... І все те збуджувало і безталанних невільнпць жагу до во-

лі, до власного щастя і кохання, ту жагу, що давно вже була замерла по їх замордованих душах..., і вони линуть думками у рідні країни і переживають давно минуле, але досі любе і дороге.

Не забув хан і про непокірливу Марійку. Її змагання і незгода тільки роздратували його похоть, і він у думках смакував її дівоцтво. Не відступить ся тепер старий ласун від цієї дівчини і не випустить її на волю, як не випускає кіт на волю мишинятко, коли загнав уже в його тіло свої гострі пазурі. Тим то тепер оба біч тієї гарби, на якій лежить Марійка, їде цілий десяток євхунів, і вартових, пильнуючи її, як своє око.

Марійку після вчоряшньої ночі витягнули з льоху недужу і, оббанивши пошматовану батогом спину, поклали на задню гарбу.

Не дивить ся Марійка на чарівні красвиди Межигіря, не слухає вона і пташиних пісень. Серце її опанувала розпука. Вона з очима загорнула ся у запинала і лежить чолом на подушці, гадаючи тільки про те, яку б собі смерть заподіяти, щоб зрятувати ся від лютого катування і від знущання над своєю душею і дівочим тілом. Не почуває її серце, що милий її тут близько, що вона не марно приймала муку, бо він її не забув, що мине може скільки хвилин, і він буде біля неї.

А милий справді близько. Вже винесли козаків добрі коні високо на кряж, звідки видно всю зелену долину Качі. Але тут козаки спинили ся, не знаючи у який бік повертати і як знайти ханський обоз по цих скелястих байраках. І хто його знає,

чи знайшли б козаки той обоз, як би чутке козаче ухо не почуло, як далеко десь і глибоко у долині лунає скрипіння немазаних гарб.

“Там, вони там!” гукають ватажки запорожської чати Шевчик і Зачепа, і миттю кидають ся поміж скелями у долину.

Ближче і дужче чуть гарби, хоч й скелі ховають їх від козацьких очей. Ще хвилина, і запорожці мов вихор закрутили ся побіля ханського обозу.

Кинули ся геть євнухи і варта, але мало кому довело ся втекти. Мов звір лютує Шевчик, рубаючи євнухів гострою шаблею і не вважаючи на їх благання про милосердя, бо у козаків немає милосердя до катів бусурменів.... Смерть всім!

Тут посеред стогну і гвалту, почувсь Шевчикові знайомий, любий поклик:

“Івась!”

Спустилася окровлена шабля, і промінь Божого духу заграв у осатанілій душі козака.

Оглянувсь Шевчик на той поклик і бачить на гарбі, скинувши геть білі запинала, стоїть його Марійка, його мила, і наречена і тремтючи простягає до його руки.

— Серце моє! Марійка моя кохана! гукнув Іван і, зскочивши з коня, зняв Марійку з гарби до себе на руки, мов дитину.

“Щастя ж моє! Бажаний мій! Не забув свою Марійку!” надсилу вимовляла Марійка, припадаючи до милого... І побігли сльози з карих очей дівчини, але не гіркі сльози, а солодкі, бо це були

сльози радісні, що полегшують душу і піднімають її до неба.

Міцно пригортають закохані один одного до серця, прислухуючись, як воно бєть ся у грудях любої людини, і палко зазирають одно одному у любі очі, а через очі і в саму душу.... Де ж поділи ся Марійчині муки?... Куди відкинула Іванова нудьга?... Мить одна — і все те зникло мов і не було ніколи ні неволі, ні муки, ні нудьги, а одвіку було тільки саме щастя!

Не скоро Шевчик згадав про свойого побратима.

— Чи знайшов же й він тут свою милу? Чи й він же такий щасливий?

А Грицько стояв оддалеки з журбою на чолі... Він не знайшов тієї, кого шукав і навіть страчував уже останню надію, щоб знайти.

XII.

Ой, не гайтесь, запорожці, та поспішайте до дому, бо збігаєть ся до хана у гори превелика орда.

Довідавшись яким шляхом ускочили запорожці у Крим, хан на третій день, не дожидаючись, поки зберете ся орда, взяв ті двадцять тисяч комонників, які вже вспіли збігти ся, і рушив з ними до Гнилого моря, маючи таку думку, щоб заступивши брід, яким перейшли козаки море, не випустити з Криму й жадного з їх. Через день за ним слідом мав іти його підручний мурза ще з такою ж великою ордою, яка за день і за ніч мала зібратися. Та-

ким робом хан сподівав ся згубити Сірка з усім запорожським військом, бо пробити ся з Криму через стіни і окопи Перекопу, під утиском ззаду великої орди хана, нічого було й намірятись, до бродуж хан мав певну надію запорожців не допустити.

Але хоч і хитрий старий хан, та не мудрійший за Сірка. Старий запорожських кошовий вгадав, що робитиме хан ще тоді, як тільки зібрав ся у похід, і через те він не тільки що не покинув броду але на всі боки поперед його поробив окопи.

Надійшов пятий день після того, як запорожці пішли руйнувати Кримські городи... Той саме день у який всі запорожці мусіли зійти ся до броду.

Біля півдня наглядів Сірко, що наближаєть ся з південного краю велике військо, а коли почало те військо наближатись, то він упевнивсь, що то не товариство йшло, а вороже військо.

"Ну, діти!" сказав Сірко до козаків, розстановляючи їх по окопах, — "або поляжемо тут всі, як батьки наші за волю й товариство полягли, або діждемо, поки надійде товариство!"

І згадуючи минулі славні події батьків і дідів за Сагайдачного, Самійла Кішку і Хмельницького, міцно стояло козацтво, обороняючи окопи біля броду.

Роздивившись, що запорожців не більше як дві тисячі, татари кидали ся на окопи мов скажені, але запорожці підпустивши їх мало не до рівчаків, зустрічали пальбою з рушниць і тоді ті, поливаючи окопи кровю, повертали назад.

Так кидали ся татари на окопи богато разів

і не один раз уже траплялось ся, що не вважаючи на пальбу, вони штурмували деякі з окопів і вибивали у тому місці всіх оборонців; але Сірко у ту ж мить набігав у середину окопу з комонними козаками і вибивав, або витоптував кіньми всіх татар, які не поспішали ся втекти.

Вже не одну годину бсть ся Сірко з ордою. Поперед окопами і по рівчаках вже лежать купи татарського трупу; чимало полягло тут і товариства. Кров християнська, зливаючись з бусурменською, збігає з окопів у синє море. Знеміглп ся вже козаки, одначе ні у кого має думки про те, щоб рятувати свої душі і покинути товариство ворогові на поталу.

Тим часом атамани, памятаючи наказ кошового, повертали ся з кримських городів до броду.

Женуть козаки превеликі табуни коней і самими їдуть у двакінь, накладених всяким добром. Ведуть запорожці з Криму сім тисяч своїх, врятувавши з неволі, земляків і шість тисяч бусурменськи полонеників.

Зіходять ся запорожські ватаги у усіх боків.., але не має часу козакам привітатись, або роздивлятись, яке хто доскочив добро і здобич, бо прибіг козак з передньої чати і привіз вістку проте, що біля броду іде велика валка і орда зовсім отиснула кошового з його невеличкою частиною товариства.

Гаятись було ніколи, і отамани, порадившись і заховавши увесь ясир і здобич позаду, рушили з козаками до броду; щоб обдурити ж хана і щоб подумав він, ніби це не козаки йдуть, а татари, підня

ли вони ханські хоровги, що добули у Бахчисараї.

Бачучи здалеку свої коровги, хан справді думав, що то зірбралась і підходить ще частина його війська, і радів, що одразу тепер задавить запорожців, але коли наблизились козаки і вихорем налетіли на орду ззаду, у ханському війську збило ся велике безладдя й мішанина. Передні татарські ватаги, не бачучи, що робить ся позаду, ще лізли на окопи, задні ж кинули ся на втіки, вкриваючи поле своїм трупом.

Мов люта звірюка набіг на татар Грицько Зачепа. Запекло ся ще дужче його серце помстою до бусурменів через те, що не знайшов він своєї. Йому тепер було однаково, чи жити, чи вмерти..., і дивлячись грізно й похмуро, мов Божа кара, він розкидав навкруги себе смерть своїм довгим списом і гострою щаблею. Поруч його і позаду лавою бігли козаки, витоптуючи копитами своїх коней легкодухих втікачів.

Але не всі й татари легкодухі. Є й поміж ними славні і завзяті звитяжці, що не тільки зненацька вміють на ворогів набігати, але вміють і у очі смерти без жаху зазирати. Хто й не вірив би цьому, то сьогодні мусів би опевнитись, побачивши, як лізли татари на окопи Сіркового становища.

Найлютійший з усіх татар сьогодні Джумалі Ага. Він знає, що там, у козацькому таборі, його щастя, і світ його очей, кохана жінка Амина, з його кревним сином. У тих двох істотах, Амині і Гасанові, все його життя і без їх не має йому живо-

му вороття з цього окровленого поля. Через те Джумалі непохибно вирішив аби пробитись між ворогами до козацького табору й відняти Амину, або покласти тут свою голову. Через те завзято бєть ся Джумалі, і не одна вже чубата голова покотила ся на зелену траву від його кривої шаблі.

Тут, на цьому окровленому полі, недалеко від свого побратима гарцював і Іван Шевчик. Тільки сьогодні він бєть ся зовсім неохоче і наче не своєю рукою.

Через що ж неохоче бєть ся Шевчик? Чи він нездужає, чи може втомила ся молодецька рука, як рубав ся він понад Качою?.. Ні, не слабий він, і рука молодецька вже давно відпочила, а тільки думки його і вся душа лине туди, назад, у табір, де покинув він свою наречену. Марійчині карі очі і рожеві губи кличуть його геть з цього проклятого поля, де стільки крови і муки, туди до себе, у табір, де чекають його любощі і милування.

Забув козак запорожський статут — не знатись з дівчатами і жінками. Замисливши сь про Марійку, милуючи її у своїх думках і турбуючись, щоб там у таборі, не скоїлось з нею чого лихого, він трохи відбив ся від товариства на бік і не вглядів, що прямує на його завзятий Джумалі Ага. От-от уже він близько... вже шабля бусурмена блиснула над козацькою головою... і тільки тоді опамятував ся Шевчик.

Опамятував ся, та було трохи пізно, бо хоч і вспів він підняти свою шаблю в гору і захистити нею голову, але ворог влучив його в плече...

Облив ся козак своєю кровю, але не вважаю-

чи на те, счепив ся з татарином битись. Бють ся звитяжці хвилину і другу... Слабішає Шевчик, сходючи кровю. От уже почуває він, що скоро випаде шабля з його знесиленої руки, і зніме лютий бусурмен його молоду голову. І сум, смертельний сум, взяв молодого козака за серце...

“Як? Вмерти тепер, коли одшукав він свою милу? Коли діждав своєї долі, свойого щастя і радости?... Боже, поможи, дай сили! Дай ще пожити.... зазнати щастя, кохання!...” Так благав Бога Шевчик і, згадавши про побратима, з нудьгою шукає він його очима, сподіваючись від його порятунку.

Проте Зачепа й сам побачив вже лихо і вихорем летів до бойців... Ще мить — і затріпотів завзятий Джумалі Ага на гострому списі Зачепи.

Впав татарський звитяжець з коня на зелену траву, поливаючи її горячою кровю.... і смерть, смерть невблаганна, немилосердна почала спускати на його очі чорне запинало.

— Амина, Амина!... — хрипотіли його холоднівші уста..., та ніхто вже не почув, що хотів сказати Джумалі своїй дружині у останню хвилину свойого життя.

Схилившись з коня, дивить ся Грицько, як гаснуть очі у бусурменського звитяжця, але не почуває його серце, що це ті самі очі, що їх цілувала Саня, та сама його мила, що цілувала колись і його, Грицькові очі.

“Радійже козаче! Ти помстивсь за своє зруй-

новане щастя, ти вбив своього розлучника і супротивця.”

Але Грицько не знає того. Його серце ще не вдовольнило ся кровю.... І покинувши мертвого Джумалі, він знов кинув ся доганяти татар.

Знесилений Шевчик повернув тим часом коня до табору. Козаки пробігли далі, і скоро Джумалі зоставсь один лежати у цьому кутку зеленого поля.

І лежить нерухомо татарський звитяжець на змнягкій траві. Дивлять ся його широко розплющені очі на блакитне небо, але не бачать його; високо випялись молодецькі груди, але не тріпоче вже в їх молоде серце, бо покинула вже душа тіло звитяжця і полинула десь шукати горішнього царства.

А недалеко від цього місця, у козацькому таборі, між великою купою полоняників, тяжко тужить молода, побусурманена українка Санька і благає Бога, щоб дав він перемогу татарам над козаками. Вона забуло про те, що козаки — її брати, і по вірі і по рідній землі, і бажає їм загину, бо як не станеть ся того, то не бачити вже їй свойого любого чоловіка Джумалі.

Тільки навдивовижу тут стало ся диво. У великому смутку і замішанню забула українка Санька про те, що давно вже зламала вона святий хрест і побусурманилась, тай почала молити ся праведному Богові християнському. Тому Богові, якому молила ся змалку, як поруч із матірю що-вечера стояла перед образами навколішках.

Далі схаменула ся бусурменка, що христіянський Бог не схоче пособляти бусурменам, і почала про те саме молити ся Аллахові і Магометові.... Так розідрала ся на двоє і загинула душа цієї безщасної людини, що відцурала ся своєї віри і свого рідного краю....

Не дійшли до неба такі благання побусурманеної Саньки: не татари здолали козаків, а козаки вигубили велике бусурманське військо і геть прогнали у гори з рештою його орди.

XIII.

Високо держить чоло славний кошовий запорожський Сірко. Радісно сяють його очі, оглядаючи кріваве поле. Та байдуже, що між колькома тисячами повбиваних татар лежить мало не сім сот козаків славного війська запорожського. Серце старого запорожця, не сумує з того, а радіє і пишаєть ся. Воно щасливе з того, що не зрадили козаки стародавнім звичаям, не покинули товариство у пригоді і не осоромили козацької слави, слави війська запорожського. Не страхає Сірка стратити життя хоч кількох сот своїх козаків, а хоч і своє власне, а страхає занапастити славу; бо люде, міркував він, народять ся нові, славуж треба здобувати.... і народ, який занапастить свою славу, не легко й не скоро здобуде її знову.

Давши козакам після січі скільки годин відпочати, Сірко тут же у окопах з великою честю і з пальбою поховав козаків, що поклали свої голови за славу рідної України, а після того на ніч перей

шов на північну сторону Гнилого моря.

На другий день знову Сірко серед степу. Скільки оком глянь, простягало ся його військо. За військом ідуть побраті у полон бусурмени, за бусурменами — визволені з неволі християни; ще далі — великі табуни захоплених коней з усяким добром, а там аж, що вже й зовсім оком недосягнені, ще йде частина запорожського війська.

Весело йдуть козаки. Далеко по безкрайому степу лунають голосні їх пісні про запорожське вільне життя, про козацьку славу, про вірне кохання і про недолю України. Не один вік проливали свою кров сини України у січах з бусурменами — татарами та турками. Не мало посиротіло на Україні за три віки малих дітей і без ліку загинуло українського люду у тяжкій неволі, поки тепер славний кошовий запорожський Сірко надщербив таки міць Кримської орди. Як же й не радіти після того козакам? Як не радіти їм тепер, коли несуть вони з собою не тільки велику славу, але й велике богатство, якого не прогуляти мабуть за все своє життя, бо не лічучи скарбів і коней, що побрали запорожці, ще женуть вони силу заможних татар, за яких хан мусить заплатити добрий викуп.

От проминув Сірко й татарський Колончак, де козаки знову заняли великі гурти татарської худоби і, наблизившись до Чорної долини, отаборивсь на ніч, звелівши варити вечерю і пекти баранів стільки, щоб достало не тільки на військо, але й на ввесь ясир.

Тут за верею почув Сірко лиху вістку. Почув він, як поміж себе гомоніли козаки, що не всі українці визволені з неволі радіють тому, а що є й такі, що вжепобусурманились і кленуть запорожців за те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурманені шкодіють за Кримом, де у їх остали оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму грунт і як чоловікови то — жінку бусурменку, я як молодиці або дівчині — то чоловіка бусурмена.

Ця лиха звістка гадюкою впила ся Сіркові у серце.

“Як же” — питав він себе “мусить жити нещасна Україна, коли її діти цурають ся її, продають її за ласощі й роскощі, перекидають ся хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть в татарина, аби тим досягти собі легшої долі?”

І старий козак зрозумів, що не через Польщу, або Москву гине його рідний край, а через себелюбство і легкодухість його дітей. Тепер Сіркови очевидячки стало, що гетьмани Брюховецький та Попович (Самайлович) відрікали ся від вольностей України й українського люду не через що инше як через бажання добути собі тим ласку і подарунки від Московського царя. Він зрозумів, що через себелюбство, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцуравшись своїх рідних братів, а дехто то й рідної мови. Тепер йому визначилось, що його рідна Україна через те зневолюєть ся, що половина старшини козацької перекуплена або підмо-

горічена московськими подарунками; що на ті подарунки московські бояри відбирають ті грунти і маєтки від тих з українців, що нехочуть відректи ся від своїх вольностей, і роздають ті грунти старшині, що продає волю свого рідного краю; що через те і повстала руїна на Україні, що вся старшина дбає тільк широ себе; що тая отрута себелюбства опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, се-б то селянами, бо й ті, як він тепер почув, цурають ся свого рідного краю задля лакомства нещасного і тим знищують останню надію на вільне, власне і незалежне істнування України.

І поняло ся зелізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили своїй вірі і своєму краєві.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх вирятуваних з Криму українців і инших людей, вдавших з себе у Криму християн, і сказав до їх таке слово:

"Чув я брати мої й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є й такі між вами, що шкодіють за Кримом. Так от-що я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ставайте праворуч, а хто хоче повернутися до Криму, переходьте в ліворуч!" І перейшли у праву руку всі босоногі, голоколінники, замордовані невольники й невольниці, а у ліву руку — вбраті у гарні і здебільного, у татарські вбрання.

Ще дужче засмутило ся Сіркове серце, коли перелічив він лівобочних, бо їх були аж три тисячі, себ то мало не половина всіх, що видавали з себе християн. Про те, здавивши своє серце, Сірко сказав:

"Ну, що ж, коли відцурали ся вже своєї родини і рідного краю, то йдіть собі куди знаєте!"

І ніхто, чуючи ці слова і бачучи у ту мить старого кошового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумав вчинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від його і пішли у південну сторону по своїй волі відцурати ся рідної землі, святої церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивив ся у слід полоняникам, чи справді вони підуть до Криму, чи може повернуть на Україну... А душа старого козака пудьгувала і благала Господа, щоб прихилив він хрещених до рідного краю і повернув їх назад... Але не вернули ся перевертні.... Поспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем.

А хто жце поспішає поперед усіх зродників, з малою дитиною на руках?.. Це Грицькова наречена, Вона не знає свого лиха, Не знає, що того, до кого вона так поспішає, вже не має на світі.... І біжить вона нетерпляче зєднатись з своїм чоловіком.

Вогнем печуть Сіркови очі те місце, де зникли зрадники. Все пекло, що палало в його серці, тепер в його очах. Це зразу бачили атамани, коли Сірко прикликав їх до себе, і вгадали, що буде

якесь лихо.

“А беріть брати отамани”, сказав Сірко, “три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що продали святий хрест і рідний свій край за ласощі бусурменські, та всіх у пень порубайте!”

Здрігнули ся отамани, що таку силу людей треба вигубити але ніхто й словом кошому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду рідній землі повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спитав:

— Навіщо ж так багато козаків брати? —

“На те” одмовив Сірко, “щоб більше козаків бачило, що буває тим, хто відрікаєть ся своєї рідної землі і віри!”

Мовчки одібрали отамани молодих козаків з усіх куренів, не кажучи на що й до чого. Визначили йти і Грицькові Зачепі. Попав би і Іван Шевчик у ту ватагу, так не вигоїлась ще його рука, бо пораза у плечі було глибока.

Іван тепер лежить у таборі. Марійка прослала йому на зеленій траві з під його сідла чапрак, а у голови підмостила сідло, і Иванові любо так лежати. Любо через те, що його мила тут, біля його, ластівкою припадає, поразу оббанює, кривавицю поцілунками висушує. І пораза тая йому не болить, і охочий він був би так лежати все своє життя, щоб дивитись на свою дівчину і все слухати, як вона щебече, оповідаючи про своє життя у неволі.

Марійка вже розповіла своєму милому все, що було: і як її захопили татари, і як вона про-

бувала в неволи, і як на останці ханові у око впала.

Почувши оповідання про ту останню ніч, Іван вхопивсь за шаблю, але Марійка весело його заспокоїла:

“Все те, любий мій, минуло ся, і чести своєї я не стеряла! Господь дав мені силу, а ти коханий, поспів вирятувати!”

Сама Марійка розпитувала про матір і батька і про те, коли сам Йван був у останнє у рідному місті, Мишурнім Розі. У таких розмовах минали хвилини й години і цілі дні, але закохані того не помічали.... Їм здавало ся, що то була все одна хвилина.

Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед їх розстилила ся розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини мов комашня чорніли ті, що були колись їх братами і земляками а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати на горло.

І біжить уже та кара до безщасних, мов слухяна куля, випалена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кровю зелену траву долини. Упадають тепер побусурманені зрадники навколішки, хрестять ся і присягають ся знову хрест приняти, аби їх було помилувано... Але не має їм покути і опрощення, бо не має й того, хто один мав силу спинити цю кару і подару-

вати їм життя... Прощайте всі надії на долю й життя!... смерть чекає всіх!...

Туманіють Грицькови очі, бачучи кров беззбройних. Не має в його очах того пекучого погляду, яким він дививсь , воюючи з ворогами. Немає й тієї міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Небоязкий Грицько Зачепа, а ввесь тремтить і не насміє глянути у вічі тим беззбройним, що він рубає шаблею... От ще когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окровавлену шаблю....

"Гриць!" почув ся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шу кав... Пізнав безщасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла захиляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах і благання.... Благання простити її за зраду йому, Грицькові, і за зраду рідному краєві... і подарувати життя їй і дитині!...

— Саню! — хотів сказати козак, але не ви мовив цього слова — вуста його заніміли...

Впала з руки козака гостра шабля до долу і скамянів він, не зводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцяла ся, але тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак все. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурманилась, а його забула; що він мусить, по наказу кошового, вбити її, як зра дницю, і що він цього не зробить... Не зробить через те, що не має в світі такої сили, щоб примусила його встромити шаблю у те серце, яке він кохав

і кохає ще й зараз. Але не можеж він і зрадником стати і не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в його голові і запекли ся у серці... І стало ся недобре діло... Гринько знайшов тільки один шлях до порятунку свого сумління: винявши з холяви ножа, він встромив його собі у серце, що не мало вже сили жити, і мертвий впав з коня, заливши горячою кровю ту, через кого загинув.

Не надовго й Санька пережила того, кому зрадила, бо тут же зняли їй голову инші козаки.

Їде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу.... Думку про розідраний на двоє його рідний край — Україну, колись вільну, веселу й багату, а тепер поруйновану, зубожену, зневолену і покривджену навіть своїми дітьми. Він знає, що його слава не зрятує України від недалекого сконаня, бо тією славою користуєть ся не Україна, а Московське царство... І гнітить його серце думка про темрявою вкриту будущину рідної України.

З тими думками надїхав Сірко до долини, що була рясно засіяна безголовим трупом побусурманених християн і з жалем у серці і сльозою на очах промовив:

“Простіть мені, брати мої! Але ліпше вам спати тут до страшного суду Господнього, а ніж розплоджуватись у Криму на безголовя рідній вашій землі, а собі, без святого хреста, на вічну погибіль!”

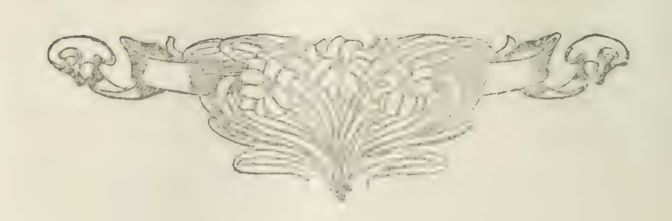
І поїхав засмучений кошовий геть від Чорної

долини, і піднявши своє військо, хутко повів його до Січі.

XIV

Ой, не в Січі козацтво, гуляє... та батька свого характерника Сірка, славе — прославляє. Тужить хан Кримський, тиняючись по зруйнованому Бахчисараю, та Сірка кляне — проклинає. Скреготить зубами султан Махмуд у Стамбулі, знявши з пересердя голову своєму візирю. Клюють орли і чорні крюки тіло зрадливої Саньки, що лежить у Чорній долині поруч з трупом загубленого нею козака Зачепи. А Шевчик Іван з своєю вірною дівчиною Марійкою вже до рідного села під'їжджає, батькові й матері рідну дитину вертає і, взявши її за білу рученьку, веде до святої Божої церкви чесний шлюб узяти.

———o———

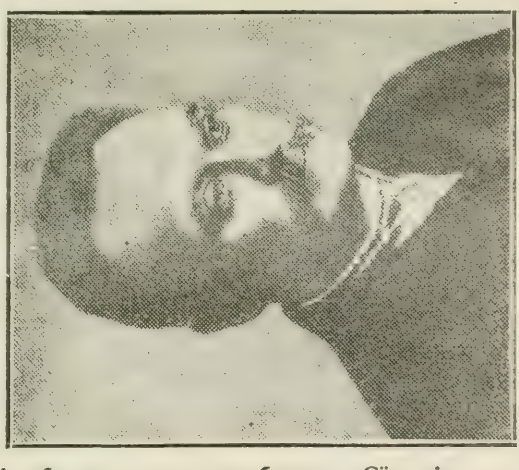

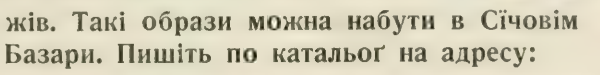

Гетьман Петро Дорошенко.

В кождій українській хаті повинні знаходитись портрети визначних українських му-

жів. Такі образи можна набути в Січовім Базари. Пишіть по катальоґ на адресу:

SICHOWY BAZAR

34 E., 7th Street New York, N. Y.